

Edhem Pertev Paşa'nın Birden Fazla Kadınla Evlilik Meselesini Müdâfaa Maksadıyla Kaleme Aldığı *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* İsimli Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)

Öz: *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* Bâb-1 Âlî ricâline mensup bir devlet adamı olan Edhem Pertev Paşa tarafından, birden fazla kadınla evliliği Avrupalılar'a ve Osmanlı Devleti'ndeki Batıcı kesime karşı müdâfaa maksadı ile yazılmıştır. Müellifin, eserinin son kısmında Müslümanlara hitap ederek birden fazla kadınla evliliğe teşvik etmesinden, nüfusun ciddi anlamda azaldığı Osmanlı Devleti'nde çok eşliliği bu probleme çözüm olarak gördüğü ve yaygınlaşmasını sağlamayı amaçladığı da anlaşılmaktadır. Müellifin temel hareket noktası erkeğin çok eşliliğinin tabiata uygun olduğu fikridir. Muhtemelen birden fazla kadınla evliliği müdâfaa amacıyla yazılmış ilk eser olan *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'da bilhassa 18. yüzyıl Avrupa'sının popülasyonist ve tabiatçı düşünürlerinin poligami meselesine dair lehteki ve aleyhteki fikirlerinin etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Eserde, 18. yüzyıl Avrupa'sında birden fazla kadınla evlilik konusuna bütünüyle ya da kısmen olumlu yaklaşan düşünürlerin görüşleri ile önemli ölçüde paralel görüşler ileri sürülmüş, diğer taraftan poligamiye karşı olan filozofların ileri sürdükleri argüman ve iddialara da cevap verilmiştir. Eserde bu meseleye dair fıkıh ve ahlak kitaplarında geçen görüşlerin tesirleri de bulunmaktadır. Ancak eser meselenin temellendirilişi başta olmak üzere bazı cihetlerden farklılık arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Edhem Pertev Paşa, Poligami, Monogami, Popülasyonizm, Tanzimat Dönemi.

Edhem Pertev Pasha's Work Entitled *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* that He Wrote to Defend Polygamy (Transcription and Evaluation)

Abstract: *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* was written by Edhem Pertev Pasha, a statesman who was a member of the Bâb-1 Âlî ricâli (administrators at the highest level of state administration), to defend polygamy against the Europeans and the Westernist group in the Ottoman Empire. Based on the fact that the author appealed to the Muslims and encouraged them for polygamy in the last part of his work, it is also understood that the population decreased significantly and that he considered polygamy in the Ottoman Empire as a solution to this problem and aimed to make it widespread. The main starting point of the author is the idea that man's marriage to more than one wife was natural. In *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, which was probably the first work written to defend polygamy, the effects of the pro and con views of the populationist and naturalist philosophers of 18th-century Europe on the issue of polygamy are clearly visible. In the work, the views were put forward in parallel to a significant extent with the views of the philosophers who totally or partially found polygamy positive in 18th-century Europe. On the other hand, the arguments and claims of the philosophers, who were against polygamy, were also responded. In the work, there are also the effects of the opinions in the fiqh and ethics books on this issue. However, the work presents some differences in some aspects, particularly forming the basis of the issue.

Keywords: Edhem Pertev Pasha, Polygamy, Monogamy, Populationism, Tanzimat Period

A. Araştırma ve Değerlendirme

Giriş

Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr Edhem Pertev Paşa'nın 1286'da (1869) poligamiyi müdafaa için kaleme aldığı bir eserdir. Edhem Pertev Paşa her ne kadar *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'ın ilk kısmında "Ey Ebnâ-yı Âdem" hitabıyla tüm insanlığa hitap etmiş ve eserinde birden fazla kadınla evliliğe karşı olanlar hakkında çoğunlukla genel ifadeler kullanmış ise de eserin muhtelif kısımlarındaki açıklamalarından anlaşıldığına göre onun bu eseri kaleme almasının başlıca sebebi Avrupalılara cevap vermektir.¹ Eser hakkında bilgi veren birçok kaynak da bu eserin Avrupalılara karşı birden fazla kadınla evliliği müdafaa etmek gayesi ile yazıldığını ifade etmiştir.² Bununla birlikte eserin yazıldığı dönemde müellifin "Avrupa efkârıdır." diyerek Avrupâi fikirleri benimsemeleri sebebiyle tek eşliliği tercihe şayan bulan "taklîde mâil ve tahkîkde mütesâhil bir-nîce zevât-ı müsteciddetü'l- hasâil"³ olarak tavsif ettiği kesimin de eserin hedef kitlesine dahil olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Edhem Pertev Paşa'nın birden fazla kadınla evliliği nüfusun çoğalması için çözüm olarak gördüğü, bu sebepten bu mesele aleyhindeki fikirleri bertaraf etmek suretiyle bu şekildeki evlilikleri yaygınlaştırma gayesinin de bu eseri yazmasında rol oynadığı eserin son bölümündeki ifadelerden anlaşılmaktadır.

Birden fazla kadınla evlilik meselesi Avrupa'da bilhassa Osmanlı'ya ve genel olarak Şark'a dair en ilgi çekici mevzulardan birini teşkil etmiştir. Müsteşrikler tarafından tenkit ve karalama konusu yapılan bu mesele fikrî ve edebî eserlerde işlenmiş,⁴ hemen hemen tüm Batılı seyyahların notlarında yer almıştır. Osmanlı'da

- 1 Edhem Pertev Paşa, *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* (Kostantiniye: Matbaa-i Ebuzyâyâ, (1304/1886-7), 10, 11, 12, 31, 37.
- 2 *Osmanlı Müellifleri*'nde bu eser için "Teaddüd-i zevcâdın aleyhinde olan Avrupalıların zehâbını red için yazılan âsâr-ı makbûledendir." ifadesi yer almaktadır. Bk. Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1914-5), 2/114; İbnülemin Mahmud Kemal İnal "Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr'ın taaddüdi zevcat aleyhinde bulunan Avrupalıların fikirlerini tashih ve hakikati tavzih maksadıyla yazıldığını" ifade etmiştir. Bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970), 7/1317; Abdülhalim Memduh eserin Avrupalıların monogami usulü hakkında olduğunu ifade ederek hatalı bir bilgi vermiştir. Bk. Abdülhalim Memduh, *Târib-i Edebiyyât-ı Osmâniyye* (İstanbul: Ohannes Ferîd 1306/(1306/1888-9)), 84.
- 3 Edhem Pertev Paşa, *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 10.
- 4 Mesela Montesquieu'nun yazıldığı dönemin baş yapıtlarından biri olarak kabul edilen, *Lettres persanes* isimli eseri dört eş, cariyeler ve harem ağasından oluşan bir haremi bulunan Usbek ve

birden fazla kadınla evlenme oranı oldukça düşük olmasına rağmen,⁵ bu meseleye ilişkin anlatı ve açıklamalar, C. Behar ve A. Duben'in ifadesi ile genel olarak "Osmanlı'daki gerçekliğin tasvirinden ziyade Batı'daki Şarkiyatçı geleneğin taleplerini tatmine yönelik olmuştur."⁶ Çoğunlukla kurgusal olan bu anlatı, Avrupa'da geniş kitlelerde zemin bularak yaygın bir şekilde benimsenmiştir. Ahmet Mithat Efendi'nin (v. 1912) şu ifadeleri bu durumu ve Avrupalıların bu mesele ile alakalı tavırlarını oldukça net bir şekilde tasvir etmektedir:

"Avrupalıların bilhassa Paris kadınlarının bir yerde Şarklı ve Müslüman gördükleri zaman birinci derecede merak ettikleri şey Türk haremlerini sormaktır. Kadınların istitârına ve zevcâtın tekessürâtına dair yalan yanlış bir takım masal nev'inden haberler almış oldukları cihetle bunlarla şark erkeklerinin gadr ve i'tisâflarını dillerine dolamaktan pek ziyâde mütelezziz olurlar. O kadar acîb ve garîb mütâla'ât serd ederler ki insanı ya güldürmekten ya da kızdırmaktan hâlî kalmazlar. Bunlara cevap vererek meram anlatmak imkânı tasavvura bile sığamaz. Zira o halde bahsi ciddiyâta vardırarak icâb eder ki bunun yolsuz olduğunu evvel dahi haber vermiş idik. İşin en kestirmesi "Her dînin bir hükmü olur. Bu âdetler, bu hükümler kendi erbâbı nezdinde makbûldürler. Mesela Şarklılara sorarsanız onlar dahi Avrupalıların yalnız bir kadınla iktifâ etmelerine ve kadınları herkesin enzâr-ı temâşâsına 'arz etmelerine şaşarlar diye işi latîfeye hamlederek ciddiyete sardırmamalıdır."⁷

onun genç arkadaşı Rica karakterlerinin mektuplaşmaları üzerine kurgulanmıştır.

Yaşar Cihad Öztürk, İran Mektupları "Algılamalar Üzerine Bir Deneme", https://www.academia.edu/39888815/İran_Mektupları_Algılamalar_Üzerine_Bir_Deneme_Yaşar_Cihad_Öztürk-Söz_konusu_eserin_tam_metni_için_bk._Montesquieu,_Charles_de_Secondat_de._http://archives.ecole-alsacienne.org/CDI/pdf/1400/14104_MONT.pdf; Bu meselenin edebi eserlerde nasıl ele alındığına dair bk. Turan, Namık Sinan. "Modernleşme Olgusunun Osmanlı Toplum Yaşamına Yansımaları ve Ta'addüd-i Zevcat (Çokeşlilik) Sorunu", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 7 (Ekim 2015), 121-123.

- 5 Sait Öztürk, "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Yeni Türkiye Dergisi, Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 10/375-380.
- 6 Cem Behar-Alan Duben, *İstanbul Hâneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 161, 171.
- 7 Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Adab-ı Muşeretini Yahut Alafranga*, haz. Fazıl Gökçek (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 160-161.

Bu meselenin “Ehl-i İslâm ile muârizları beyninde en ziyade muhtelif fîh mesâilden” olduğunu⁸ belirten Mahmud Esad Efendi'nin (v. 1918) şu ifadeleri de Avrupa'da birden fazla kadınla evlilik meselesi hakkındaki hâkim görüşü yansıtması açısından oldukça önemlidir:

“Te‘addüd-i zevcât onların nazarında cürmdür, cinâyetdir, hem de a‘zam cinâyetdendir. Onların çocukluktan beri fikirleri öyle terbiye olunur... Avrupalılar ne kadar mübâlât-ı dîniyyede âzâde olsalar beynlerinde dince ne kadar mübâyet bulunsa da Dîn-i İslâm'a ve hattâ Dîn-i İslâm'ın en küçük bir mes'elesine karşı müttehid ve son derece mutaassıbdırlar... Te‘addüd-i zevcâtı kabul etmeleri müstehîl olduğunu iddiâ etmek istemiyorum. İhtimâl ki ileri de onu da kabul edeceklerdir. Lâkin hâl-i hâzırda te‘addüd-i zevcât demek Müslümanlık demektir. Müslümanlık demek de te‘addüd-i zevcât demektir.”⁹ “Ecânib nezdinde te‘addüd-i zevcât İslâmiyyet için bir kusurdur.”¹⁰

Edhem Pertev Paşa'nın *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'ın ilk kısmında, birden fazla kadınla evlilik meselesine ilişkin görüş serdedildiğinde birçok itiraz ve karalamayla karşılaşmanın kesin olduğunu ifade etmesi ve meseleyi “dâ'îye-i pür-dâhiyye” şeklinde tasviri, yaşadığı dönemde bu meselenin hassasiyetini ve bu meseleyi müdafanın sonuçlarını açık bir şekilde aksettirmektedir:

“Birçok tezyîf u i'tirâza tesâdüf ve tesâdüm olunmak emr-i mukarrer ise de ben de hakikat hânımın 'aşk u sevdâsıyla bu dâ'îye-i pür-dâhiyyeye girişmeye cesâret ve mükâlemât-ı âtiye ile isbât-ı merâma mübâderet eyledim.”¹¹

Edhem Pertev Paşa'nın “te‘addüd-i zevcât meselesi hakkında isabetli görüşü tercîh yolunda işittiği ve şâhid olduğu durumları ve kavilleri vicdan mahkemesinde tetkike tâbî tutarak neticeyi akıl sahiplerinin nazarlarına arzettiğini” belirttiği bu eseri, İbrahim Alâeddin Gövsa tarafından içtimaî mahiyet taşıyan ilk eserlerimizden birisi olarak kabul edilmiştir.¹²

8 Mahmûd Esad, *Teaddüd-i Zevcât* (Kostantiniye: Tâhir Bey Matbaası, 1311/1893-4), 9.

9 Fâtıma Âliye, Mahmûd Esad, *Teaddüd-i Zevcât Zeyl* (Kostantiniye: Tâhir Bey Matbaası, 1316/1898-9), 27, 29.

10 Fâtıma Âliye, Mahmûd Esad, *Teaddüd-i Zevcât Zeyl*, 69.

11 Edhem Pertev Paşa, *Itlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 12.

12 İbrahim Alâeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Yedigün Neşriyat, ts.), 126.

İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr -muhtemelen- Osmanlı'da Avrupalılar'a ve Avrupaî fikirleri benimsemeleri sebebiyle birden fazla kadınla evliliğe itiraz eden kesime karşı, münhasıran birden fazla kadınla evliliği savunmak üzere kaleme alınmış ilk eserdir ve bu eserin yazıldığı yılların velûd müellifleri Namık Kemal¹³ ve Ahmet Mithat Efendi de çeşitli eserlerinde yahut yazılarında birden fazla kadınla evlilikle alakalı olumlu fikirler serdetmişlerdir.¹⁴ Birden fazla kadınla evlilik meselesinin neşriyatta olumsuz bir bakış açısıyla ele alınması daha çok 1890 yılından sonradır. İlk olarak bilhassa edebî eserlerde işlenen¹⁵ bu mesele ilerleyen süreçte, özellikle 2. Meşrutiyet sonrasında dönemin çeşitli fikir akımlarına mensup mütefekkirleri de dahil birçok kesim arasında hararetli tartışmalara konu olmuş, bu mesele ile alakalı olarak süreli yayınlarda reddiye mahiyetinde karşılıklı yazılar neşredilmiş, müstakil risaleler telif edilmiştir.¹⁶

İlk baskısı 1285'te (1869) yapılan *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* Mustafa Nihat Özön'ün ifade ettiğine göre zamanında oldukça rağbet görmüştür.¹⁷ Eserin atmış sayfadan müteşekkil olan ve Ali Rızâ Efendi Matbaasında basılan ilk baskısının¹⁸ son kısmında "Lisân-ı ecnebîye tercüme olunmuştur." ibaresi bulunmaktadır. Ancak hangi dile tercüme edildiği, basılıp basılmadığı tespit edilememiştir.¹⁹

- 13 Namık Kemal "Te'addüd-i zevcât âdeti Avrupalılar'ın tenkidlerine rağmen çoğaltılmalı, nüfusumuzun çoğalması için terk edilmemelidir." ifadelerini kullanmıştır. Bk. Mehmed Kaplan, *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi), 1948, 121-122. (İbret No: 9, sayı: 25'ten naklen).
- 14 Bazı çalışmalarda Ahmet Mithat Efendi'nin bazı roman kahramanlarının birden fazla kadınla evlilik aleyhindeki ifadeleri Ahmet Mithat Efendi'nin kendi fikrinin de bu yönde olduğu şekilde yorumlanmıştır. Bk. Sâlim Çonoğlu, "Ahmet Mithat'ın Letâif-i Rivayat Adlı Eserinde Kadın", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 723 (Mart 2012) 228, 236.) Ancak Ahmet Mithat Efendi bilakis birden fazla kadınla evlilik lehinde görüş beyan etmiştir. Geniş bilgi için bk. Çetin Arslan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türk Romanında Çok Eşlilik ve Aldatma* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2018), 66-94; Zeliha Öztürk, "Ahmet Mithat Efendi'nin Paris'te Bir Türk Adlı Romanında Oryantalist ve Oksidentalizt İzler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/48 (Şubat 2017) 103.
- 15 Arslan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türk Romanında Çok Eşlilik ve Aldatma", 193-220.
- 16 Emine Nurefşan Dinç, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Kadının Toplumsal Hak ve Hürriyetlerine Bakışları*, (İstanbul: y.y., 2013), 130-144.
- 17 Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941), 55.
- 18 Bu baskının son iki sayfasında hatâ-savâb cetveli yer almaktadır.
- 19 M. Orhan Okay, "Pertev Edhem Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay, 1994), 10, 420; Kütüphane kayıtlarında ilk baskının beş nüshası tesbit edilmiştir. (Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, 700); Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Seyfettin Özege, 113034, 113035, 113036, 113037). Bu nüshalardan Millet Kütüphanesinde bulunan nüsha nâkistir.

İtlāku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr sonraki dönemde birden fazla kadınla evliliği müdafaa kasdı ile eser ve makale kaleme alan müellifleri de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu müellifler de bu meseleyi genellikle kısmen ya da tamamen tabiat kanunlarına uygunluk ve neslin çoğalması bağlamında ele alarak işlemişlerdir. Bunun yanında bu eser Tanzimat aydınının zihnî dönüşümü hakkında fikir vermesi açısından da oldukça önemlidir. Doğu ve Batı medeniyetlerine ait unsurların karşılaştığı hatta karıştığı bu dönemde, Edhem Pertev Paşa -çağdaşları Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi gibi- İslâm'ın hükümlerinin üstün olduğu kabulüne sahiptir. Bununla birlikte *İt lāku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* isimli eserinde, İslâm'ın hükümlerinden birini müdafaa ederken ve fikirlerini temellendirirken Batı kaynaklı fikir ve metotları kullanmıştır.

Bu çalışmada, *İtlāku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'ın günümüz ilim dünyasına kazandırılması amaçlanmıştır. Çalışmada öncelikle müellif ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, sonraki kısımda eser, fakih ve ahlakçılar başta olmak İslâm âlimlerinin görüşleri ile mukayese edilerek değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin akabinde 18. yüzyıl Avrupasında birden fazla kadınla evlilik meselesine dair cereyan eden tartışmalar ele alınarak eser üzerindeki tesirleri ortaya konulmuştur. Eserin transkripti çalışmanın son kısmında yer almaktadır. Transkripsiyonda eserin ilk baskısı ile 1304'te (1886/1887) Matbaa-ı Ebuzziyâ'da basılmış olan baskısı²⁰ esas alınmış, farklılıklar dipnotlarda belirtilmiştir. 1285 tarihli baskı için [S], 1304 tarihli baskı ise [Y] ru-muzu kullanılmıştır. Metnin dâhilindeki sayfa numaraları 1304 tarihli baskıya göre gösterilmiştir. Çalışmada esere yapılan referanslarda da bu baskı esas alınmıştır.²¹

A.1. Eserin Müellifi Pertev Edhem Paşa

A.1.a. Müellifin Hayatı

1824 senesinde Erzurum'da dünyaya gelen Edhem Pertev Paşa'nın asıl ismi İbrâhim Edhem'dir. Şiirde Pertev mahlasını kullanması sebebiyle Edhem Pertev olarak meşhur olmuştur.²²

20 Eserin 1304 tarihli baskısının tek bir nüshası tesbit edilebilmiştir. Edhem Pertev Paşa, *İtlāku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* (İstanbul: İBB. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 1008).

21 *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'nde eserin 1869, 1878, 1885 senelerinde üç kere basıldığı bilgisi yer almaktadır. Bk. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları) 2/449; Ebuzziyâ Tevfik eserin mukaddime kısmına *Nümûne-i Edebiyât* isimli eserinde yer vermiştir. Bk. Ebuzziyâ Tevfik, *Nümûne-i Edebiyât* (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1296/1878-9), 213- 220.

22 Mehmet Tevfik Pertev Edhem Paşa'nın doğum yılını olarak 1233/1817-8 olarak bildirmiştir.

Edhem Pertev Paşa'nın babası Erzurumlu Mehmet Timur Efendi, annesi Fatma Dursun Hanım'dır. Çocukluk ve gençlik dönemini babasının vazifesi sebebiyle çeşitli vilayetlerde geçiren Edhem Pertev Paşa, Trabzon'da buldukları sırada 1845 senesinde babasını kaybetmiş, babasının vefatından sonra Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın himayesi ile divan kâtibi olarak memuriyete girmiştir. Bu paşanın vefatından sonra Halil Rifat Paşa'nın himayesi altında, vilayet mektupçuluğu, İstanbul'da Sadâret kaleminde memuriyet (1847), bilahere Aydın, İzmir, Cezâir, Hudavendigâr valiliklerinde mektupçuluk, divan kâtipliği gibi önemli hizmetlerde bulunmuş, daha sonra sefâret baş kâtibi olarak üç yıl Berlin'de görevlendirilmiştir. (1853-1855) İstanbul'a döndükten sonra bir süre Bâb-ı Âlî tercüme odasında ve pasaport bürosunda görev yapmış, akabinde Sîroz ve Drama kaymakamlıklarına atanmış, 1864 senesinde "sebk eden hidemâtına ve kifâyetine ve sıdk ve istikametine" karşılık Divân-ı Muhâsebât-ı Mâliyye azâlığına, 1856'da mîr-i mîrân rütbesi ile Halep vilâyeti merkez mutasarrıflığına, Âlî Paşa zamanında ise 1867'de Rûmeli Beylerbeyliği pâyesi ile Kandiye (Girit) mutasarrıflığına ta'yîn edilmiştir. Edhem Pertev Paşa 1869'da Hâriciye Nezâreti mektupçuluğu makamına getirilmiş, böylece Bâb-ı Âlî ricâline dahil olmuştur. Üç sene kadar süren bu görevi esnasında Âlî Paşa'nın ve vükelâdan önde gelen isimlerin teveccüh ve itimatlarını kazanmış, serasker müsteşarlığına tayîn edilmiştir. Ancak Âlî Paşanın vefatından sonraki gelişmeler sebebiyle rütbesi tekrar Rumeli Beylerbeyliğine tenzil edilerek Kastamonu vâlîliğine atanmıştır.

Bu görevinde iken geçici olarak İstanbul'a geldiği esnada rahatsızlanarak 1873'te vefat etmiştir.²³

Devrinin hemen hemen bütün kaynakları, Rumeli Beylerbeyliği ile paşalık unvanı da bulunan Edhem Pertev'in mevki ve rütbe hırsı olmayan, kendisine verilen görevleri dikkatle yerine getiren dürüst bir idareci olduğunda birleşmişlerdir.²⁴

Mehmet Tevfik, *Kafile-i Şuara*, Haz. Fatma Sabiha Kutlar Oğuz, Hanife Koncu, Müjgan Çakır (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017), 124.

23 Mehmet Tevfik Edhem, Pertev Paşa'nın vefat tarihi olarak 1288/1871-2 senesini vermiştir. Bk. Mehmet Tevfik, *Kafile-i Şuara*, 124; Pertev Edhem Paşa'nın hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Tevfik, *Kafile-i Şuara*, 124-125; Şemseddin Sâmî, *Kâmusu'l-a'lâm* (İstanbul: Mehrân Matbaası, 1306/1888-9), 2/1495; Fâik Reşâd, *Eslâf, Osmanlı 'Ulemâ Üdebâ Şüerâsının Müttekaddimîni Terâcim-i Ahvâliyle Müntebebat-ı Âsârını Hâvî Tezkire* (İstanbul: Asır Kütüphanesi, 1311/1893-4) 1/ 180-185; İsmail Habip [Sevük], *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340/1921-2), 100-101; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970), 7/1313-1326.

24 Okay, "Pertev Edhem Paşa", 10/ 421.

Recâizâde Mahmûd Ekrem (v. 1914) Pertev Edhem Paşa'yı hikmet sahibi, selim tabiatlı, güzel ahlaklı bir insan olarak tavsif etmiştir.²⁵ Fâik Reşâd da Paşa'nın güzel ahlakı üzerinde durmuş, "kanaat ve istikamet nazarında dünyaya kıymet vermediğini, yakınında olan herkesin ondan memnun olduğunu, çevresinde bulunan herkese hikmetle, iyilikle, Şeriat'le muamele ettiğini, idareciliği esnasında memurlarına aynı zamanda hocalık yaptığını" takdirle anlatmıştır.²⁶

A.1.b. Müellifin Tahsili ve Eserleri

Babasından ve babasının vazifesi sebebiyle buldukları vilayetlerdeki âlimlerden ilim tahsil eden²⁷ Edhem Pertev Paşa, Mehmet Tevfîk'in ifadesi ile "Ulûm-I Arabiyye'den me'zûn, lisân-âşinâ bir zât-ı zûfünûn idi."²⁸ Mahmud Kemal İnal, Münîf Paşa'dan Edhem Pertev Paşa'nın "hikmet-i tabî'yyeye dair eserleri tetebbu' ettiğini" nakletmiştir.²⁹ İlim elde etme hususunda büyük bir iştihak ve gayrete sahip olduğu anlaşılan Edhem Pertev Paşa, Almanya'da bulunduğu yıllarda mukaddimât-ı fûnûn tahsiline ve bununla birlikte resim eğitimine başlamış, ancak vazifesi gereği vatanına dönmesi sebebiyle tahsilini tamamlayamamıştır.³⁰

İsmail Hakkı Sevük (v. 1954) "tam manasıyla lisan-aşına" ifadesiyle bilhassa Pertev Edhem Paşa'nın dile yatkınlığını vurgulamıştır.³¹ Tahsili esnasında Arapça öğrenen Edhem Pertev Paşa, Sadâret Mektûbî Kalemî'ne memur olarak tayininden sonra başladığı Fransızca öğrenimini İzmir'de sürdürmüş, Fâik Reşâd'ın (v. 1914) bildirdiğine göre bu dili "zeka-yı fitrîsi sayesinde az vakit zarfında" yeterli ölçüde öğrenmeyi başarmıştır. Berlin'de bulunduğu yıllarda da Almanca tahsil etmiştir.³² Bu çalışmada ele alınacak eseri *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'ın son kısmında Voltaire, Motesquie ile *Nouveau dictionnaire de la conversation* isimli ansiklopediden yapmış olduğu tercüme, bu eserin haricinde Rosseau, Hugo gibi isimlerden yapmış olduğu çeviriler Edhem Paşa'nın Fransızca'ya vukufiyeti ile birlikte onun Batı'daki

25 Recâizâde Mahmûd Ekrem, *Kudemâdan Birkaç Şair* (Kostantiniye: Matbaa-ı Ebuzziyâ, 1305/1887-8), 58.

26 Fâik Reşâd, *Eslâf*, 1/185-186.

27 İsmail Habip, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, 100.

28 Mehmet Tevfîk, *Kafile-i Şuara*, 124.

29 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1320.

30 <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/pertev-ibrahim-edhem-pertev-pasa>

31 İsmail Habip, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, 103.

32 Fâik Reşâd, *Eslâf*, 1/181-182.

neşriyatı dikkatle takip ettiğini de göstermektedir. Bursalı Mehmet Tâhir (v. 1925) onunla alakalı olarak “Edebiyyât-ı şarkiyyeye ve garbiyyeye vukûf-ı tâmmı var idi.” ifadelerini kullanmıştır.³³

Başarılı bir devlet adamı olan Edhem Pertev Paşa'nın tercümeleri onun edebiyat tarihimizde önemli bir mevki kazanmasında büyük rol oynamıştır. Ebuzziyâ, İsmail Habib gibi edebiyat tarihi yazarları, Paşa'nın bilhassa Batı'dan Rousseau, Hugo gibi isimlerden yaptığı manzûm ve mensûr çevirileri oldukça başarılı bulmuşlar, bu çevirileri yanında Batı kaynaklı usulleri kullanarak yazdığı yazılarını da söz konusu ederek onun edebiyat sahasında yenilikçi ve öncü bir şahsiyet olduğuna dikkat çekmişlerdir.³⁴ İsmail Habib “onun teceddüd namına getirdiği yenilikleri Batı'dan naklettiğini” vurgulamış, Servet-i Fünûn edebiyatçılarının ilk menbâlarının Edhem Pertev Paşa'da bulunulabileceğini belirtmiştir.³⁵

Eski tarz kasideleri, hece vezni ile yazdığı şiirleri de olan Edhem Pertev Paşa'nın *İtlâku'l-ebkâr* dışında *Hâbnâme* isminde Masonluğu tenkit ettiği bir telif eseri daha bulunmaktadır.³⁶ Süreli yayınlarda neşretmiş olduğu yazılardan “Kırmızı Bayrak” Fransa'daki komün hareketleri dolayısıyla sosyalizme karşı yazmış olduğu bir reddiyedir.³⁷ Diyalog mahiyetindeki “Av'ave”yi ise Şinâsi'nin *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde,

33 Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/114

34 İsmail Habip [Sevük], *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, 101-104; Ebuzziyâ Tefvik, *Nümûne-i Edebiyyât*, 243-244; Abdülhalim Memduh, *Tarih-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, 78-84; Abdülhalim Memduh, Pertev Paşa'nın “J. J. Rousseau'nun en celi bir ye's ve hirman ile hisseylediği hakîmâne efkâr-ı hakîmâneyi ihtivâ eden eserlerini tercüme etmesinin Paşa'nın ne kadar rindâne bir fikr-i hikmete mâlik olduğuna delâlet ettiğini, zira Rousseau'yu takdir etmek için Rousseau'dan aşağı bir menzilede olunmaması gerektiği”ni ifade etmektedir. Bk. Abdülhalim Memduh, *Tarih-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, 81.

35 İsmail Habip, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, 103.

36 XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan ve Makedon localarının peş peşe kurulması, masonluğun güç kazanması ve gittikçe artan sayıda Türk'ün bu localara üye olmasından rahatsız olan Pertev Edhem Paşa, farmasonlara reddiye mahiyetindeki bu eserini kaleme almış, ayrıca bir de lâhika yazmıştır. Ebuzziyâ Tefvik “Farmasonluk” isimli makalesinde, üçte birini mühim Osmanlı Devlet adamlarının oluşturduğunu ifade ettiği Union d'Orient'e mensub isimleri sayarken Âlî, Fuâd, Mustafa Fâzıl ve Münîf paşaların yanı sıra Pertev Edhem Paşa'nın ismini de zikretmiş ve bu bilgi uzun süre birçok kaynakta tekrar edilmişse de, Metin Kayahan Özgül, Pertev Edhem Paşa'nın mason olmadığını, Ebuzziyâ Tefvik'in Edhem Pertev Paşa'yı İbrâhim Edhem Paşa ile karıştırdığını yabancı kaynakları da kullanmak suretiyle ortaya koymuştur. Bk. Metin Kayahan Özgül, *Türk Edebiyatında Siyâsi Rûyâlar* (Ankara: Akçağ Yayınları, ts.), 31-39.

37 Edhem Pertev'e, “Kırmızı Bayrak”, *Hakâyiku'l-vekâyi'* (14 Safer 1288/ 9 Mayıs 1871), 237.

sahipsiz köpeklerin İstanbul'dan uzaklaştırılmasını teklif eden makalesini³⁸ tehzil gayesi ile kaleme almıştır.³⁹

Çeviri faaliyetlerinde de bulunan Edhem Pertev Paşa, Kemalpaşazâde'nin çalışmanın faziletine dair risalesini "Medh-i Sa'y ve Zemm-i Betâlet" ismiyle Arapça'dan,⁴⁰ Joseph François Michaud'ın *Haçlı Seferleri tarihini* Ali Fuad ve Ârifî Ahmed ile birlikte Fransızca'dan Türkçeye çevirmiştir.⁴¹ J. J. Rousseau'nun intiharın yanlışlığı ve tasvip edilemeyeceği konusunda yazdığı *Julie, or the New Heloise: Letters of Two Lovers Who Live in a Small Town at the Foot of the Alps*⁴² isimli çalışmasını "Bekâ-yı Şahsî ve Nev'îye Hizmet" ismiyle tercüme etmiştir. Bu çalışma *Mecmûa-i Fünûn*'un iki sayısında yayınlanmıştır.⁴³ Edhem Pertev Paşa Victor Hugo'dan da manzum çeviriler yapmıştır.⁴⁴

Bu başlık altında son olarak bu çalışmanın konusunu teşkil etmesi sebebiyle edebiyat tarihçilerinin *Itlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* hakkındaki değerlendirmelerine temas edilecektir. Recâizâde Mahmûd Ekrem bu risaleyi "eser-i latîf" olarak nitelemiş,⁴⁵ Fâik Reşîd eserin dilinin müellifin diğer eserlerine nazaran daha açık olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶ Ebuzziyâ Tevfik ise eserin üslubunu şu ifadelerle eleştirmiştir:

"Fevâid u 'avâik-i mâddiyye ve ma'neviyye dâmengîr-i 'azîmetleri olmadığı hâl u mahalde"⁴⁷ ibaresi Türkçe değildir. "havâkîn-i kulûb olan havâtîn-i sanem-sîmalara kurbân için hakîkati kurbân eylemekte"⁴⁸ ibaresinde olan "havâkîn ve havâtîn

38 Şinâsî, "Bend-i Mahsûs", *Tasvîr-i Efkâr* 192, (28 Zilkade 1280/ 23 Nisan 1864), 1-3.

39 Edhem Pertev, "Av'ave", *Mecmûa-i Fünûn* 42 (Ramazan 1283/Ocak/Şubat1867), 229-240.

40 Edhem Pertev, *Mecmûa-i Fünûn* 32 (Şâban 1281/Aralık 1864/Ocak 1865), 281-289.

41 Michaud, *Emrû'l-acîb fi târîhi ehli's-salîb*, terc. Ali Fuad, Edhem Pertev, Ahmed Ârifî (İstanbul: y.y., ts.).

42 <https://ethicsofsuicide.lib.utah.edu/category/author/jean-jacques-rousseau/>

43 *Mecmûa-i Fünûn* 33 (Ramazan 1281/1865), 329-346; 34 (Muharrem 1283), 8-18.

44 Edhem Pertev Paşa'nın eserleri, manzum ve mensur çevirileri ile onun edebiyat tarihimizdeki yeri ve eserleri hakkındaki değerlendirmeler için bk. Ebuzziyâ Tevfik, *Nümûne-i Edebiyât*, 243-244; Eserleri hakkında bilgi için bk. İsmail Habip, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, 101-104; Mehmet Tevfik, *Kafîle-i Şuara*, 124-125; Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 2, 954-956. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7, 1317-1325.

45 Recâizâde Mahmûd Ekrem, *Kudemâdan Birkaç Şair*, 58.

46 Fâik Reşâd, *Eslâf*, 1/185.

47 Edhem Pertev Paşa, *Itlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 10.

48 Edhem Pertev Paşa, *Itlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 10.

gibi sakîl ve garîb kelimelerle kâfiyeler ve hele böyle ciddî yazılmış olan ve hiç olmazsa ciddî yazılmak lazım gelen bir risâlede “kurban” ve “kurban” yolunda münâ-sebetsiz cinâslar yapmak bu asrın erbâb-ı kalemine yakışmaz.”⁴⁹

A.2. Eserin Değerlendirilmesi

Edhem Pertev Paşa birden fazla kadınla evliliği savunmak, birden fazla kadınla evlenmenin tabiat kanunlarına uygun olduğunu ispat etmek üzere yazdığı, en son kısmında ise ortaya koyduğu kaidelerin İslâm'ın hikmetli ahkâmına mutabık bulunduğunu, akılla naklin birleştiğini ifade ederek sonlandırdığı bu eserine İslâm'daki bir hükmün müdafaacısı olarak başlamamıştır. Bilakis eserinin ilk kısmında önce tüm insanlara hitapta bulunmuş, hak ve hakikati birlikte aramayı, taassup ve ihtilâflardan kurtularak fikirleri birleştirmeyi teklif etmiştir. Bu kısımda ihtilaf ve düşmanlığa sebebiyet veren unsurlardan da bahsetmiş, ilk sırada ise dine yer vermiştir. Eserinde çeşitli vesilelerle Avrupalıları söz konusu etmesi ve Hristiyanlığa yönelik açık ve gizli tenkitleri, eserin en son kısmındaki İslâm ile alakalı olarak zikrettiği övgü dolu ifadeleriyle birlikte değerlendirildiğinde onun Avrupalıları ve Avrupa takipçilerini muhatap aldığı, ihtilaf ve düşmanlığa sebebiyet veren “din”den İslâm'ı kastetmediği anlaşılmaktadır. Ancak bununla birlikte müellif birden fazla kadınla evliliği ele alırken bu meselenin tamamen tabî bir mesele olduğunu iddia etmiştir. Meseleyi sadece tabiata uygunluk açısından değerlendirmeye tabi tutmuş, eserinin son kısmına kadar İslâm'a ve başka bir dine herhangi bir referansta bulunmamıştır. Hatta ahlâkın ıslahı ve güzelleştirilmesi için fetvâyı tabiattan alarak her durumda vicdân-ı sahih üzere amel ve hareket etmenin asıl olduğunu iddia etmiş,⁵⁰ birden fazla kadınla evliliğin tabiata uygun olduğunu temellendirmeyi amaçlamıştır.

Edhem Pertev Paşa'nın meseleye yaklaşımında ve delillerinde şer'î kaynaklarda ve Osmanlı klasiklerinde dile getirilmiş görüşlerle birlikte bilhassa 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da özellikle dini inanç ve müesseselere karşı yaygınlık kazanan tabiat kanunu fikri ile nüfus ve evlilik konularında yoğun bir şekilde cereyan eden tartışmaların etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Batı'da bilhassa 18. yüzyılda, nüfusun iktisâdî, askerî ve siyasi güç olduğunu, nüfusun fazla olduğu ülkelerde -diğer şartlar eşit ise- emek arzı, üretim kapasitesi, ekonomik güç ve milli gelirin daha yüksek

49 Ebuzziyâ Tevfik, *Nümûne-i Edebiyât*, 243-244.

50 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 13.

seviyede bulunacağını, bu bakımdan doğum oranlarının artırılması gerektiğini savunan *natalizm* akımının etkisiyle demografi ile alakalı konular en çok ele alınan meselelerden birini teşkil etmiş, nüfus artışı için alınabilecek tedbirlerin tartışıldığı birçok metin yazılmıştır. Her ne kadar Batı'da 18. yüzyılın sonlarından itibaren “İnsanların ihtiyaçlarını karşılayacak sebeplerin artışı nüfusun artışı nisbetinde değildir. Nüfus artışının kontrol edilmemesi sefalet yol açacaktır.” şeklinde formüle edilen *Malthusian* nüfus teorisi⁵¹ revaç bulmaya başlamışsa da müellifin bu teoriye iltifat etmediği görülmektedir. Bu durum “killet-i nüfus”tan muzdarip Osmanlı Devlet'i-nin o dönemde içinde bulunduğu şartlardan kaynaklanmış olmalıdır. Bu dönemde bu konular üzerine fikri mesaide bulunmuş Namık Kemal de aynı çizgide yer almış, hatta 1872'de Malthus'u tenkit etmiştir.⁵²

İtlāku'l-efkâr fî akdi'l-ebkâr Batı'daki sözü edilen tartışmalarla birlikte değerlendirildiğinde müellifin bu eserde ortaya koyduğu argümanların 18. yüzyıldan itibaren birden fazla kadınla evliliğe karşı çıkan kesimler tarafından ileri sürülen iddialara bir cevap teşkil ettiği, diğer taraftan özellikle natalist fikirlerin baskın olduğu bu dönemde birden fazla kadınla evliliği bir çözüm olarak sunan düşünürlerin görüşleri ile de önemli ölçüde paralellik arz ettiği görülmektedir. Diğer taraftan müellifin bazı ifadeleri şer'î kaynaklarda ve İslam ahlakına dair eserlerde bu konu ile alakalı bulunan açıklamaları aksettirmektedir. Onun bazı ifade ve izahları ise bu kaynaklarda ileri sürülen bir kısım görüşlere cevap vermek üzere serdedildiği izlenimi vermektedir.

Bu kısımda Edhem Pertev Paşa'nın birden fazla kadınla evlilik konusunda ileri sürdüğü görüşler aşağıda öncelikle fukahanın ve İslam ahlakçılarının meseleye bakışı ile birlikte ele alınarak mütalaa edilecektir. Sonrasında ise 18. yüzyıldan itibaren bu konu ile alakalı olarak Avrupa'da cereyan tartışmalar hakkında genel bilgi verilecek, müellifin kendilerinden alıntı yapması sebebiyle Montesquieu (v. 1755) ve Voltaire'ın (v. 1778) görüşleri üzerinde durulacak, Edhem Pertev Paşa'nın eserinde ileri sürdüğü fikirler bu tartışmalar ve bilgiler ışığı altında değerlendirilecektir.

51 Peter M Dunn, “Thomas Malthus (1766–1834): population growth and birth control” *Disease in Childhood - Fetal and Neonatal Edition* 78/1 (January 1998), 76-77.

52 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Namık Kemal ve Nüfus Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2/1 (1940-1941), 121; Eserin Değerlendirilmesi başlığı altındaki ilk iki paragrafta David Thomas ve John Chesworth editörlüğünde neşredilen *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History*'nin 2021'de Brill tarafından basılması planlanan 18. cildinde yayınlanmak üzere hazırladığım “Edhem Pertev Paşa” maddesindeki “Significance” başlıklı kısımdan istifade ettim.

A.2.a. Edhem Pertev Paşa'nın Birden Fazla Kadınla Evlilik Konusundaki Fikirlerinin Fukahanın ve İslam Ahlakçılarının Görüşleri Işığında Değerlendirilmesi

Edhem Pertev Paşa'nın *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'ın bilhassa ilk kısımlarında önemle üzerinde durduğu ve fikirlerini bina ettiği hususlardan biri evliliğin insan türünün devamını temin açısından vazgeçilmez önemidir.⁵³

Evliliğin gaye ve faydalarından ilkinin, türün devamı olduğu daha önce de birçok Müslüman fakih ve ahlakçı tarafından vurgulanmıştır. Ancak bu konuyu etraflı bir şekilde ele alan âlim, fakih ve ahlakçılar genellikle Edhem Pertev Paşa'nın hilafına, evliliğin gaye ve faydalarını bütünüyle bu hususa inhisar ettirmemişlerdir. Aslı maksad olarak telakki etseler de yegâne maksadın türün devamından ibaret olduğu iddiasını ortaya koymamışlardır. Bu hususla alakalı olarak kapsamlı açıklamalar yapmış olan Gazzâlî (v. 505/1111) Hz. Peygamber'in "Evleniniz, çoğalınız, çünkü ben Kıyamet gününde sizin çokluğunuzla iftihar edeceğim."⁵⁴ hadisindeki "Çoğalınız. emrini de zikrederek evliliğin birinci faydasını insan neslinin devamı olarak açıklamış, Allah'ın verdiği imkanlara rağmen gücü yettiği halde evlenmekten kaçan kimsenin yaratılışın gayesine aykırı hareket etmiş olacağını, ilâhî hikmete karşı cinayet işlemiş sayılacağını belirtmiştir. Bunun haricinde Gazzâlî evliliğin başka faydalarından da bahsetmiştir. Buna göre evlilik haram kılınmış fiillerden korunmayı, nefsin ve dolayısıyla kalbin rahatlamasını sağlamakta, buna bağlı olarak insanın daha huzurlu olarak ibadet yapabilmesini temin etmektedir. Diğer taraftan evlilikte ev işlerinin hanım tarafından üstlenilmesi erkeğin sorumluluklarını azaltmaktadır. Erkeğin ailesinin geçimini helal yoldan elde etmesi ve kendi nefsinin ıslahı ile birlikte çocuklarının terbiyesi ile meşgul olması da ona büyük manevî kazançlar sağlamaktadır.⁵⁵ Mühim Osmanlı fakihlerinden Molla Fenârî (834/1431) de bu konuyu *Fusûlü'l-bedâi'*de detaylı şekilde ele almıştır. Hükümleri türün ve ferdin devamı olan muameleleri zikrettiği fasılda, münâkehâtın hükmünün insan türünün devamı ile âlemin devamı[nın sağlanması] olduğunu zikretmiştir. Nikahın dînî ve dünyevî başka birçok maslahatlarının daha bulunduğunu belirten Molla Fenârî bunları göz-

53 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 6, 13.

54 Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Mûsâ el-Husrevcirdî el-Horâsânî, Ebû Bekr el-Beyhaki, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdü'l-mu'tî Emîn Kal'acî (Kahire: Dâru'l-vefâ, 1411/1991), 10/16.

55 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrût: Dâru'l-ma'rifet), 2/ 24-33.

lerin ve iffetin korunması, [ümmetin çoğalması ile] Hz. Peygamberin iftiharının gerçekleşmesi,⁵⁶ eşlerin evin içindeki ve dışındaki işlerinin düzenlenmesi olarak saymış, bu bakımdan nikahın ibadet manası da içerdiğini, sünnet-i müekkedede olduğunu ifade etmiştir. Talakla alakalı kısımda ise nikahın maksatlarını “neslin çoğalması, sükûnet ve korunma” olarak sıralamıştır.⁵⁷

Osmanlı ahlak düşüncesi alanında müstesna bir yere sahip olan *Ablak-ı Alâî*'de de Kınalızâde Ali Efendi (v. 979/1572) evlilikteki gayenin “nev'in bekası ve neslin hususen ehl-i İslâm'ın çoğalması” olduğunu zikretmiş, bununla beraber⁵⁸ “Ma'lûm u ma'mûl olmak gerek ki taleb-i tezevvüc ve irâde-i tehhül eden kimesnenin murâdı dîn ü iffet ve hüsn-i hulk ve ismet ola.” ifadeleri ile evliliğin diğer maksatlarına dair izahlarda da bulunmuştur.⁵⁹

Ablâk-ı Alâî'nin kaynaklarından *Ablak-ı Nâsırî*'nin müellifi Nâsırüddîn et-Tûsî (v. 672/1274) ise evliliğin maksatlarını sayarken “zürriyet talebi ile malın korunması”nı birlikte zikretmiştir. Tûsî'ye göre evlilikte bu iki maksadın dışında bir gaye güdülmemelidir. Saliha bir kadın malda ve evin idaresinde kocasının ortağı, kocası bulunmadığında da onun vekilidir.⁶⁰

Edhem Pertev Paşa ise eserinin çeşitli kısımlarında evliliğin gaye ve faydasının bütünüyle neslin çoğalmasından ibaret bulunduğunu iddia etmiş,⁶¹ birçok âlim, fakih ve ahlakçı tarafından zikredilen maksat ve faydalara değinmemiştir.

Edhem Pertev Paşa'nın birden fazla kadınla evliliğin gerekliliğine dair düşünceleri de fukahanın bu meselenin hükmüne dair görüşleri ile ahlakçı, mutasavvıf ve filozofların bu meseleye bakışlarından farklılık arz etmektedir.

56 Bk. 49 Numaralı dipnot.

57 Şemsüddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî er-Rûmî, *Fusûlü'l-bedâi' fi usûli's-şerâi'*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâ'îl (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1971), 2/428-429; Evliliğin maksatlarına ilişkin fakihlerin görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Ali Yargı, “Nikâhın Asıl Maksadı ve Geçerliliğine Etkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XX/2 (2020), 609-617.

58 Kınalızâde Ali Çelebi, *Ablâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 327-328, 349.

59 Kınalızâde, *Ablâk-ı Alâî*, 360.

60 Hâce Nâsırüddîn et-Tûsî, *Ablâk-ı Nâsırî*, terc. Muhammed Sâdık Fazlullâh (Beyrût-Lübnân: Dâru'l-hâdî, 1429/2008) 273.

61 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 25, 29-30.

Kur'an-ı Kerim'de Nisâ Sûresi 3. âyette birden fazla kadınla evliliğe izin verilmiş, ancak bu izin adalet şartına bağlanmıştır. Adaletin sağlanamayacağı korkusu söz konusu olduğunda ise bir kadınla evlilik tavsiye edilmiştir. Bu âyet mücebince erkeğin en fazla dört olmak üzere birden fazla kadınla evlenmesinin caiz olduğu hususunda ittifak bulunmaktadır.⁶² Fakihler de birden fazla kadınla evliliğin hükmünü ele alırken âyette geçen adalet şartını nazara alarak meseleyi değerlendirmişlerdir.

Hanefî fukahâsından Kâsânî (v. 587/1191) birden fazla eşi olan şahsa adaleti -ki adalet yeme, içme, giyme, barınma, geceleme konularında eşitliktir.- temin etmesinin vacip olduğunu, bunu sağlayamayacağından korktuğu durumda Allah'ın onu tek eşle evliliğe sevkettiğini bildirmiştir.⁶³ İbnü'l-Hümâm'ın (v. 861/1457) konu ile alakalı ifadelerine göre ise Nisâ Suresi 3. âyetten iki hüküm elde edilmektedir. Bunlardan birincisi birden fazla kadınla evliliğin helal olmasının adaletin sağlanamayacağı korkusu ile kayıtlı olduğu hususudur. İkincisi ise bu korku sözkonusu olduğunda birden fazla kadınla evliliğin men'inin sabit olacağı hükmüdür ki bundan da adaletin vacip olduğu bilinir.⁶⁴ İbnü'l-Hümâm'ın ve Kâsânî'nin görüşlerini nakleden İbn Nüceym (v. 970/1563) adaletin sağlanamamasından korkulması durumunda birden fazla kadınla evlenmemenin İbnü'l-Hümâm'ın ifadelerinin zahirine göre vacip, Kâsânî'nin ifadelerinin zahirine göre ise müstehap olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵ Osmanlı âlimlerinden Molla Hüsrev (v. 885/1480) İbnü'l-Hümâm'ın görüşüne eserinde yer verdikten sonra İbn Nüceym'in Kâsânî'nin ifadeleri ile alakalı açıklamasını nakletmiş ve "korku olduğu zaman birden fazla kadınla evlenmemek müstehap olur, [böyle bir durumda evlenmek ise] haram olmaz." sözlerini sarfetmiştir.⁶⁶ Fet-

62 Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî eş-Şehîr bi-bni Rüşd el-Hafîd, *Bidâyetü'l-müctebid ve nihâyetü'l-muktasid*, thk. Cemâlüddîn el-Alevî (Beyrût-Lübân: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1994), 3/64.

63 Alâuddîn Ebî Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî el-Hanefî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi'i-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût-Lübân: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1424/2002), 3/608.

64 Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî el-Ma'rûf bi-bni'l-Hümâm, *Fetbü'l-kadîr* (Dâru'l-fikr, ts.), 3/432.

65 Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Ma'rûf bi-bni Nüceym el-Mısrî, *el-Babri'r-râik şerhu Kenzu'd-dekâik*, (Tekmiletü'l-Babri'r-râik li-Muhammed b. Huseyn b. Ali et-Tûrî el-Hanefî el-Kâdirî ve *Minbatü'l-Hâlik* li-bni Âbidîn ile birlikte) (Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.), 3/234.

66 Muhammed b. Ferâmuz b. Ali eş-Şehîr bi-Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Ğurerü'l-ahkâm* (Şürünbülâlî Hâşiyesi ile birlikte) (Kahire: Dâru İhyâ'l-kütübî'l-arabiyye, ts), 1/332.

bu'l-kadîr ve Bedâiu's-sanâi' nin konuyla ilgili kısımlarını eserine alan İbn Âbidîn (v. 1252/1836) ise âyette “cevr korkusu olduğunda” tek kadınla evliliğin emredildiğini, bu emrin vücuda [da] nedbe [de] muhtemel bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁷

Mâlikî fakihî Lahmî (v. 478/1085) adaletin bulunması durumunda birden fazla kadınla evliliğin mubah olduğunu, ancak [eşlerden birine veya bazalarına] meyletmekten korkulması durumunda birden fazla kadınla evliliğin haram hükmünü alacağını bildirmiştir.⁶⁸

Şâfiî fakihlerden Nevevî (v. 676/1277) açık bir ihtiyaç olmadıkça birden fazla kadınla evlenmemenin müstehap olduğunu,⁶⁹ İbnü'n-Nakîb (v. 769/1368) de bir kadın ile evlenmenin evla olduğunu ifade etmişlerdir.⁷⁰ Şâfiî âlimlerden ed-Demîrî (v. 808/1405) birden fazla kadınla evlenmemenin müstehap olduğunu belirtmekle birlikte, kişinin kendini muhafaza edebilmesi için gerekiyorsa bu durumda da birden fazla kadınla evlenmesinin müstehap hükmünü alacağı görüşünü ileri sürmüştür.⁷¹ Gazzâlî de benzer bir görüşü ifade etmiş, haramdan korunmak için gerekli bulunduğu durumda birden fazla kadınla evlenmenin müstehap olduğunu bildirmiştir.⁷² Gazzâlî *Meâricü'l-kuds* isimli eserinde ise erkeğin eşlerinin hukukunu korumaktan aciz kalması ihtimali bulunduğu çok eşlilikten kaçınması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kişilerin bu hususta kendilerini Hz. Peygamber'le kıyaslamaları gerektiğini bildiren Gazzâlî, çok evliliğin Hz. Peygamber'i zikirden alıkoymadığını, daha fazla dünyalık kazanmaya mecbur bırakmadığını gerekçe olarak zikretmiştir.⁷³

67 İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz Âbidîn ed-Dımeşkî el-Hanefî, *Reddü'l-mubtâr ale'd-Dürri'l-mubtâr* (Beyrût: Dâru'l-fıkr, 1412/1992), 3, 201.

68 Ali b. Muhammed er-Rab'î Ebu'l-Hasen *el-Ma'rûf bi'l-Lahmî, et-Tabsira*, thk. Ahmed Abdülkerim Necîb (Katar: Vizâretü'l-evkaf ve's-şuûnu'l-İslâmî, 1432/2011), 5/2044.

69 Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*, thk. Zühayr eş-Şâviş (Beyrût-Dımaşk-Ammân: el-Mektebül-İslâmî, 1412/1991), 7/19.

70 Ahmed b. Lu'lu' b. Abdillâh er-Rûmî Ebü'l-Abbas Şihâbuddîn İbnü'n-Nakîb eş-Şâfiî, *Um-detü's-sâlik ve uddetü'n-nâsik*, haz. Abdullâh b. İbrâhîm el-Ensârî (Katar: eş-Şuûnü'd-dîniyye, 1982), 1/205.

71 Kemâlüddîn Ebi'l-Beka Muhammed b. Mûsâ b. İsâ ed-Demîrî, *en-Necmü'l-vehbâc fî şerhi'l-Minhâc, Dâru'l-Minhâc* (1425/2004), 7/10; Şihâbuddîn el-Ezraî erkeğin, iffetin korunması söz konusu olsa bile çocuğu olmayan bir kadınla evli ise bu durumda çocuğu olabilen bir kadınla evlenmesinin müstehap olduğunu ifade etmiştir. Bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Mısırî, *Muğni'l-mubtâc ilâ ma'rifeti'elfâzi'l-Minhâc*, thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Muhammed Bekr İsmâil (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1427/2006), 3/156.

72 Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 2/30.

73 Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Meâricü'l-Kuds fî medârici ma'rifeti'n-nesl* (Windsor: Müessesetu Hindâvî, 2019), 74.

Hanbelî fakihlerden Kelvezânî (v. 510/1116)⁷⁴ ve İbn Kudâme (v. 682/1283) birden fazla kadınla evlenmemenin evlâ olduğunu eserlerinde bildirmişlerdir.⁷⁵ Birçok Hanbelî fakihin görüşünü aktaran Merdâvî (v. 885) Hanbelîler'in çoğuna göre zahir bir ihtiyacın bulunmadığı durumda şayet iffet korunabiliyorsa bu durumda -adalet sağlanamayıp da harama girilebilmesi ihtimali bulunduğu için- birden fazla eşle evlenmemenin müstehap olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶ İbn Muflih (v. 763/1362) de benzer bir görüş nakletmiş, ayrıca *Tecrîdü'l-'inâyê*'den bu görüşün en meşhur görüş olduğu bilgisini iletmiştir.⁷⁷

Mühim ahlâk âlimi Kınalızâde Ali Efendi ise Osmanlı zihniyeti üzerinde önemli tesirleri bulunan *Ablak-ı Alâî*'de, birden fazla kadınla evliliğin meşru olmakla birlikte "adl" şartına bağlı bulunduğunu, âdil davranamama ihtimali yani korkusu sözkonusu ise kişinin bir eş ile evlenmesinin vacip, birden fazla eşle evlenmesinin ise haram hükmünü aldığını ifade etmiştir. Büyük ölçüde İbnü'l-Hümâm'ın görüşünü benimsediği anlaşılan Kınalızâde'nin birden fazla kadınla evlilik konusunda "Hâl-i ân ki 'adl etmeğe kâdir olsa ve menkûhesine idhâl-i gam etmemek için vâhide ile kâni vü sâbir olsa ecr ü sevâbdan mâlik-i hazz-ı vâfir olmasını 'ulemâ-yı şer' tasrih etmişlerdir." şeklindeki ifadeleri de oldukça dikkat çekicidir.⁷⁸ Kınalızâde kendisinden sonraki ahlak literatürünü önemli ölçüde etkilemiş olan eserinde tasavvuf ehlinin ve hukemânın bu meseledeki görüşünü de ele almış ve şu şekilde özetlemiştir:

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'nin (v. 283/896) de dahil olduğu bazı mutasavvıflar Hz. Peygamber'in (sav) birden fazla evlilik yapmış olmasını nazara alarak nikahta zühdü muteber görmemişlerdir. Ancak "cumhûr-i meşâyih ve âmme-i zühhâd" çok kadınla evlenme yahut câriye edinme imkânı varken bu şekilde bir tercih yapmayıp

74 Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen, Ebu'l-Hattâb el-Kelvezânî, *el-Hidâye alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî*, thk. Abdüllatîf Hemîm-Mâhir Yâsîn el-Fahl (Müessesetu Ğarrâs li'n-neşr ve't-tevzî, 1425/2004), 381.

75 Ebu'l-ferec Şemsüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî el-Cemmâilî el-Hanbelî, *eş-Şerbu'l-kebir 'alâ metni'l-Mugni'* (Dâru'l-kitâbi'l-Arabî li'n-neşr ve't-tevzî, ts.), 7/339.

76 Alâuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Merdâvî ed-Dımeşkî es-Sâlihî el-Hanbelî, *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcib mine'l-hilâf* (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.), 6/16.

77 Muhammed İbn Muflih b. Muhammed İbn Müferric Ebû Abdillâh Şemsüddîn el-Makdisî er-Râmînî sümme's-Sâlihî el-Hanbelî, *Kitâbu'l-fürû' ve meabu Tashîbu'l-fürû' li-Alâuddîn Ali b. Selmân el-Merdâvî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1424/2003), 8/180-182.

78 Kınalızâde, *Ablâk-ı Alâî*, 217.

zühhd yolunu esas alanların ecir ve sevap alacakları görüşüne sahip olmuşlardır. Onların hareket noktası, çok eşliliğin kişinin kemal mertebelerinde ilerleyişine, Rabbine yönelmesine ve ihlası kazanmasına engel olmasının ihtimal dahilinde bulunmasıdır.⁷⁹ Hükemâ ise birden fazla kadınla evliliği padişahların dışındakiler için uygun bulmamıştır. Zira çok kadınla evlilik çoğunlukla ev ve aile düzenini bozmaktadır. Ancak bu durum makamları gereği padişahlar için söz konusu değildir. Bu görüşü bildirdikten sonra Kınalızâde “Zira merd menzilde tende cân gibidir ve nitekim iki bedene bir cân olmaz. Kezâlik iki menzile bir merd lâyük değildir.” ifadelerini kullanmıştır⁸⁰ ki benzer ifadelere daha önce Tûsî⁸¹ ve Gülşenî⁸² (v. 940/1534) de eserlerinde yer vermişlerdir. Birden fazla kadınla evliliğin ev ve aile düzenini bozduğuna dair görüş Tûsî⁸³ ve Devvânî (v. 908/1502) gibi isimler tarafından dile getirildiği gibi,⁸⁴ İmam Gazzâlî tarafından da ifade edilmiştir.⁸⁵

Edhem Pertev Paşa birden fazla kadınla evliliği savunurken birden fazla kadınla evliliğin ev ve aile düzeninin bozduğuna dair görüşe kesin ifadelerle karşı çıkmıştır. Evliliğin muhabbet ve hissiyât değil karşılıklı hak ve vazifelere riayet edilmesi temeli üzere kurulu olması gerektiğini ileri sürmüş, bu sorunun giderilmesi için aile içinde vazife ve hakların, gerekli görüldüğünde “ihbar ve [hatta] icbâr yolu” ile idrak edilmesinin sağlanmasını çözüm olarak ileri sürmüştür. Edhem Pertev Paşa’nın bu meseleyi ele alırken söz konusu problemin yaşanmaması için üzerinde durduğu bir diğer husus ise çocuklara güzel bir terbiye verilmesi lüzumudur. O bunun mektepler vasıtasıyla yapılması gerektiğini savunmuş, annelerin verdiği eğitim hakkında ise son derece olumsuz bir yaklaşım sergilemiştir.⁸⁶

Edhem Pertev Paşa’nın birden fazla kadınla evlilik meselesini ele alışı ve temellendirışı fakihlerden, mutasavvıflardan ve felsefecilerden oldukça farklıdır. Pertev Edhem Paşa birden fazla kadınla evlilik meselesinin delilleri tabiatta olan apaçık bir mesele olduğunu iddia etmiş,⁸⁷ “maksad” başlığı altındaki kısımda bu mesele ile

79 Kınalızâde, *Ablâk-ı Alâî*, 217-218.

80 Kınalızâde, *Ablâk-ı Alâî*, 354.

81 Tûsî, *Ablâk-ı Nâsırî*, 275, 276.

82 Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ablâk-ı Alâî* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 358.

83 Tûsî, *Ablâk-ı Nâsırî*, 275, 276.

84 Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ablâk-ı Alâî*, 358.

85 Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi’ d-dîn*, 2/82.

86 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku’l-efkâr fi ‘akdi’l-ebkâr*, 20-23.

87 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku’l-efkâr fi ‘akdi’l-ebkâr*, 8.

alakalı olarak dile getirilmiş ya da dile getirilmesi muhtemel sorular ve cevaplar üzerinden son kısma kadar bütünüyle birden fazla kadınla evliliğin tabiata uygunluğunu ortaya koymaya çalışmıştır.⁸⁸ Bu şekilde bir delillendirmenin muhatapların çoğunlukla Avrupalılar olması sebebiyle yapılmış olması muhtemeldir. Nitekim daha sonra aynı mesele üzerine müstakil bir risale yazıp bu eserinde birden fazla kadınla evliliğin insan tabiatına uygun olduğunu çeşitli vesilelerle ifade ederek meseleyi ele almış olan Mahmûd Esad Efendi bu tercihinin sebebini şu şekilde açıklamıştır:

“Sâir kavâ'id-i İslâmiyye gibi te'addüd-i zevcât dahi vaz'ı ilâhîdir. Ancak mu'ârizîn zâten Peygamber (a.s.) Efendimizin min kibelîr-Rahmân mürsel bir nebiyy-i zîşân olduğunu teslim etmeyecekleri cihetle biz de 'inân-ı beyânı başka cihetle sevk ile deriz ki, te'addüd-i zevcât mes'elesi tabî'at-ı beşeriyede meknûz ve belki tabî'at-i hayvâniyyede merkûzdur.”⁸⁹

Edhem Pertev Paşa'nın da aynı saikle hareket etmiş olduğu söylenebilir. *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'dan sonra bu meseleyi müdafaa gayesi ile yazılmış olan eserlerde ve yazılarda da genellikle, birden fazla kadınla evliliğin “tabiata uygunluğu” ya da “fitrata uygunluğu”, ya müdafaanın bina edildiği temel fikir olacaktır yahut da destekleyici bir unsur olarak kullanılacaktır.⁹⁰

Edhem Pertev Paşa eserinin en son kısmında Müslümanlara hitap ettiği *Tenbîh* başlığı altında birden fazla kadınla evlilik meselesine dair ortaya koyduğu hususların İslâm'a mutabık bulunduğunu vurgulamış, İslâm'ın hükümlerine tabi olmanın saadete götürdüğünü, akıl ve naklin bu hususta birleştiğini ifade ederek İslâm'ı övmüştür. Çok evliliğe “tabî bir ruhsat”ın olduğunu bildiren müellifin “şer-i şerîfin, adaletin iktidarca temini için mütenasib bir vasat gözetmesi sebebi ile bu ruhsatı sınırlandırdığı” şeklindeki açıklamaları ise oldukça dikkat çekicidir. Edhem Pertev Paşa bu kısımda cariyelerin sayısının sınırlandırılmamasının bu durumu desteklediğini iddia etmiş, ayrıca ceninin düşürülmesinin diyeti gerektirmesi hükmünün de ruhsat-ı ilahînin hikmetinin neslin çoğalması olduğunu göstermekte olduğunu ileri sürmüştür.

Edhem Pertev Paşa'nın “şer-i şerîfin, adaletin iktidarca temini için mütenasib bir vasat gözetmesi sebebi ile bu ruhsatı sınırlandırdığı”na dair ifadelerinin, kısmen Kâsânî'nin birden fazla kadınla evlilik konusunu ele alırken hür kadınlarla câriyeler

88 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 13-24.

89 Mahmud Esad, *Teaddüd-i zevcât* (Kostantiniye: Tâhir Bey Matbaası, 1311), 9.

90 Dinç, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Kadının Toplumsal Hak ve Hürriyetlerine Bakışları*, 130-144.

arasındaki ayrımı izah ettiği bahisteki açıklamalarından mülhem olması ihtimal dahilindedir. Kâsânî bu kısımda birden fazla kadınla evlilik yapılması durumunda adalet şartının yerine getirilmesi açısından genç, yaşlı, Müslüman, kitabî vs. olsun kadınların eşit durumda bulduklarını, zira adaletin vacip hükmü almasının sebebinin nikah olduğunu, diğer taraftan câriyeler arasında adalet şartının koşulmadığını ifade ettikten sonra şu izaha yer vermiştir. “Dörtten daha fazla kadınla evlenme durumunda adaletsizlik yani zulüm vuku bulacağı için Allah u Teâlâ birden fazla kadınla evlilikte mubahlığı sayıya [yani dörde] kasretmiştir. Ancak kişide adaletsiz davranacağı korkusu varsa bu durumda Allah onu tek evliliğe sevk etmiştir.”⁹¹ Müellif ise, Kâsânî de dahil diğer fakihlerden farklı olarak -bu şekildeki evliliği “ruhsat” olarak ifade etmekle birlikte- âyeti yorumlarken adaletin sağlanamayacağı endişesinin bulunması durumunda tek kadınla evlenilmesi gerektiği hususunda hiç temas etmemiştir. Bilakis birden fazla kadınla evlenmenin gerekliliği hususunda ısrarcı olmuş, Müslümanlara hitap ederken bu şer’î izinle amel edilmesini ve iskat-ı ceninden sakınılmasını, bu yolla Müslümanların çoğalmasına hizmette bulunulmasını talep etmiştir.⁹²

Diğer taraftan müellifin evlilik mahiyetinde devamlı ya da kısa süreli beraberliklerin kadın ve erkek arasında başlangıçta yapılacak mukaveleye bağlı olduğuna dair açıklamaları ehl-i Sünnet fikhında ve Osmanlı’da benimsenmiş esaslara oldukça uzaktır⁹³

A.2.b. Edhem Pertev Paşa’nın Birden Fazla Kadınla Evlilik Meselesi ile Alakalı Görüşlerinin 18. Yüzyılda Avrupa’da Cereyan Eden Tartışmalar Işığında Değerlendirilmesi

Fransa’da XIV. Louis (v. 1715) zamanında, savaşlar, ekonomik problemler, ağır vergi yükleri, tarımın gerilemesi, -Nantes fermanının feshi akabinde 1685’te- Protestanların ülkeden sürülmesi gibi etkenler doğrudan ya da dolaylı olarak nüfusun azalmasına yol açmıştır. Bu durum sebebiyle dönemin düşünürleri, Fransa’nın karşı karşıya kaldığı problemlere çözüm önerileri sunmak üzere yazdıkları eserlerde nüfus meselesi üzerinde önemle durmuşlardır. Bu eserlerin toplumda yaygın bir şekilde okunması ile nüfus meselesi giderek geniş kitlelerin ilgilendiği bir problem

91 Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi’ fi tertîbi’i-şerâi’*, 3/610.

92 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku’l-efkâr fi ‘akdi’l-ebkâr*, 63-64.

93 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku’l-efkâr fi ‘akdi’l-ebkâr*, 19-21.

halini almıştır. Fransa'da nüfusun azalmasından Kral ve Katolik kilisesi sorumlu tutulmuş, diğer taraftan Devletin ve ulusun gücünün nüfusun büyüklüğüne bağlı olduğu fikrine dayanan populyonist bakış açısı giderek güçlenmiş, hatta Blum'un vurguladığı üzere aydınlanma düşüncesinin yürüttüğü savaşta etkili bir silah olarak kullanılmıştır.⁹⁴ Bu dönemde nüfusun artırılması gerektiği hususu üzerinde duran düşünürlerden Montesquieu, Guay de Prémontval (v. 1764), Dr. Esprit-Michel Laugier gibi az sayıda yazar hariç dönemin yazar ve düşünürleri evliliği tamamen nüfusun çoğalması amacı üzere kurulu bir müessese olarak telakki etmişlerdir.⁹⁵ Diğer taraftan ahlaki değerlerin belirlenmesi hususunda dinin otoritesinin zayıfla(/tıl)ması ile birlikte kilise kısıtlamalarını, dinî erdemleri reddeden, baskıcı buldukları ve doğal görmedikleri uygulamalara karşı çıkan birçok yazar için nüfus artışı adına ilişkilerin eskiye nazaran en radikal bir şekilde düzenlenmesinin önünde hiçbir engel kalmamıştır. 18. yüzyılda bilhassa Fransa'da neşredilmiş metinlerde nüfusun artırılması adına öne sürülen bekarlığın azaltılması hatta yasaklanması, boşanmanın yasal olması, toplumda çoğalmanın önünde engel olarak görülüp tabu kabul edilen inanış ve kabullerin kaldırılması gibi önerilerden biri de birden fazla kadınla evliliğidir.⁹⁶

Dönemin bazı mühim isimleri nüfus artışı için birden fazla kadınla evliliğin tek kadınla evlilikten daha uygun olduğunu savunmuş, çok kadınla evliliği nüfusun azalmasına karşı bir çözüm olarak sunmuş, buna karşılık kilise hukukunu savunan çevrenin de dahil olduğu kesimden gelen ciddî bir muhalefetle karşılaşmışlardır.

Birden fazla kadınla evlilik konusunda dikkat çekici ilk eser Johann Leyser'in (v. 1684) 17. yüzyılın sonlarında yayınlanan *Polygamia triumphatrix* (1682) isimli kitabıdır. Leyser bu eserinde Tekvîn başta olmak üzere Kitab-ı Mukaddes'in birçok bölümünde yer alan "be fruitful and multiply" / "Verimli olun, çoğalın."⁹⁷ emrinin kilise babaları tarafından geleneksel olarak anlaşıldığı şekliyle bir bereket duasından ibaret olmadığını, bilakis on emir'e eşit seviyede bir emir mahiyetinde bulunduğunu iddia etmiştir. Leyser bir erkeğin senede birkaç çocuk sahibi olabilmesine mukabil kadının sadece tek bir çocuğunun doğabileceği hususunu öne sürerek bu iddiasını desteklemiştir ki bu vakıa birden fazla kadınla evliliği savunan isimlerin tamamı

94 Carol Blum, *Strength in Numbers Population, Reproduction, and Power in Eighteenth-Century France* (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2002), ix, 1-10.

95 Blum, *Strength in Numbers*, 81.

96 Blum, *Strength in Numbers*, ix-x.

97 *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014), Dünyanın Yaratılışı (Genesis) 1/22, 28, 8/17, 9/1, 35/11, Yeremya 23/3, Levililer 26/9.

tarafından öncelikle öne sürülen bir husustur. Leyser sözkonusu vakıa sebebiyle erkeğin tek bir kadınla evlenmekle sınırlandırılmasının hem kutsal hukuka hem de doğal hukuka aykırı olduğunu savunmuştur. Leyser bir kadının birden fazla erkekle evlenmesi meselesine de değinmiş, bunu menfur olarak nitelendirmiş, kadının çok eşliliğinin on emre ve doğal hukuka aykırı bulunduğunu ifade etmiştir.⁹⁸ Kadının çok eşliliğine bu bakış, sonraki dönemde de devam etmiş, 18. yüzyıl yazarları da bunu menfur ve iğrenç olarak telakki etmişlerdir.⁹⁹ Hatta Montesquieu'nin çok kadınla evlilik konusunu ele alırken kadının çok eşliliğini de iklimle ilişkilendirmesi¹⁰⁰ “bunun korkunç bir illet olduğu” ifade edilerek eleştirilmiştir.¹⁰¹ Dönemin yazarları amacı doğal olarak insan neslinin çoğalmasından ibaret bulunan evliliğin bu gayesine ters düştüğünü belirterek birden fazla kadınla evliliğin, kadının çok eşliliğinden temelde farklı olduğunu ısrarla vurgulamışlardır.¹⁰²

Birden fazla kadınla evliliğin savunulduğu ilk eserlerden bir diğer önemli eser ise Jean-François Melon (v. 1738) tarafından yazılmış olan *Mahmoud le Gasnévide* (1729) isimli romandır. Politik ve finansal meseleleri irdelediği bu eserinde Melon da birden fazla kadınla evliliğin daha yüksek bir doğum oranını netice vereceği tezini işlemiştir. Birden fazla kadınla evliliğin erkeklerin doğal hakkı olduğunu, medenîleşmiş toplumlarda erkeklerin bu serbestiyetten mahrum bırakıldıklarını iddia etmiş, bir kadın ve bir erkekten oluşması şeklinde formüle edilmiş Hristiyan evlilik modelini “erkek için çekilmez ve dar görüşlü” olarak nitelemiştir.¹⁰³

18. yüzyılın sonlarına kadar popülasyonist ve tabiatçı fikirlere dayanılarak yazılan birçok metin kaleme alınmış, bu metinlerin bir kısmında birden fazla kadınla evlilik savunulmuştur.¹⁰⁴ Bu dönemde tabiat kanunlarının hayvanların gözlemlenen davranışlarından anlaşılacağı, dolayısıyla bu konuda hayvan davranışlarının kılavuzluğundan yararlanılabileceği iddiası da ortaya atılmıştır.¹⁰⁵ Blum'un tasvir ettiğine göre “tabiatın sesi” 18. yüzyıl boyunca monarşik çöküşün ve etkisini yitiren dinî

98 Blum, *Strength in Numbers*, 81-82.

99 Blum, *Strength in Numbers*, 93.

100 Montesquieu, *De l'esprit des lois*, (*Œuvres de monsieur de Montesquieu* içinde), éd. Nourse, (1772), 1, 327-332; Blum, *Strength in Numbers*, 87, 92.

101 Blum, *Strength in Numbers*, 93.

102 Blum, *Strength in Numbers*, 94, 97.

103 Blum, *Strength in Numbers*, 88.

104 Blum, *Strength in Numbers*, 93.

105 Blum, *Strength in Numbers*, 104.

konsensusun bıraktığı boşluğu doldurmuş, doğa adeta nihaî otorite olarak Tanrı'nın ve kralın yerini almıştır. Dönemin yazarları tabiatın iradesini beyan etmek üzere onun kutsal sözcüsü olmak için adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Evlilikle ilgili konulara dair tartışmanın temelinde de doğal hukukun pozitif hukuka tanımlanmış önceliği yer almıştır. Bu dönemde çoğalma hedefine yönelmiş nüfus politikasını meşrulaştırmada tabiat son derece önemli bir rol üstlenmiştir.¹⁰⁶

Birden fazla kadınla evliliğin savunulduğu eserlerin bir kısmında Kitab-ı Mukaddes'te anlatıldığı üzere bazı peygamberlerin ve azizlerin birden fazla kadınla evlenmiş olmaları¹⁰⁷ da bu evliliği meşrulaştırmak için ileri sürülen delillerden birini teşkil etmiştir. Carlo Pilati de Tassulo (v. 1802), *Traité du mariage* (1776) adlı eserinde, Katolikliğin doğasında bulunan nüfus azalması eğilimine işaret ettikten sonra Yahudiler arasında var olup mukaddes metinlerde anlatılan çok eşliliği güçlü bir şekilde savunmuştur.¹⁰⁸ Louis de Boussanelle (v. 1788) de evliliğin temel amacının çocuk sahibi olmaktan ibaret bulunduğunu vurgulamış, kutsal metinlerde azizlere ve peygamberlere verilen ayrıcalıktan diğer insanların da istifade edebileceği iddiasını dile getirmiştir.¹⁰⁹

Bu dönemde birden fazla kadınla evliliğe karşı tek eşliliği savunarak oldukça güçlü bir muhalefet sergileyen kesimin dayandığı en önemli argüman genellikle

106 Blum, *Strength in Numbers*, 176-177.

107 Dünyanın Yaratılışı 4: 19; 16: 1-4.

108 Blum, *Strength in Numbers*, 24.

109 Blum, *Strength in Numbers*, 99-100; Bu dönemde kutsal metinlerde çok kadınla evlilik onaylanmış görünürken birden fazla kadınla evliliği kesin olarak yasaklayan kiliseyi ve kutsal metinleri hedef alan keskin itirazlar da dile getirilmiştir. Buna karşın Hristiyan teologların bu evliliklerle alakalı izah ve yorumları ise farklılık arz etmiştir. Bazı skolastikler patriklerin dünyayı nesilleri ile doldurmak için "doğal hukuk" vasıtasıyla ilahî bir muafiyet altında buldukları görüşüne sahipken, bazıları ise bu muafiyetin onlara ilham yolu verildiği kanatını taşımışlardır. Diğer taraftan bir kısım yorumcular bu ayrıcalığı Tanrı'nın seçilmiş halkına inhisar ettirmiş, bir kısım yorumcular ise bu özel ayrıcalığı Hz. İbrahim'in tek başına aldığını iddia etmişlerdir. Diğer taraftan İbrahim'in Hacer'le evliliğinin çok eşlilik anlamına gelip gelmediği hususu da tartışılmış, bu evliliğin daha ziyade bazı gizli teolojik gizemlerle açıklanabileceği yahut Hz. İbrahim'in cariyeyle evlenmekteki niyetinin doğurganlığa yönelik olması sebebiyle Tanrı tarafından onaylandığı şeklinde çeşitli izahlar yapılmıştır. Kilise tarihinin mühim isimlerinden Augustine (v. 354) ise çok kadınla evliliğin eski yasanın bir parçası olarak Hz. İsa'nın gelişi ile yürürlükten kalktığını belirterek meseleyi açıklamıştır. Merlin (v. 1895) de benzer bir görüş ileri sürmüş, Hz. İsa'nın gelişinden önce doğal hukuk tarafından tüm halklara izin verildiği, bu bakımdan patriklerin bundan yararlanmak için herhangi bir muafiyete ihtiyaç duymadıklarını iddia etmiştir (Geniş bilgi için bk. Blum, *Strength in Numbers*, 88-90).

kadın ve erkek cinsiyetlerinin oranıdır. Bu husus Blum'un ifadesi ile "Aydınlanma düşünürlerini çeşitli perspektiflerden büyüleyen ve birden fazla gündeme hizmet etmek için kullanılan demografik fenomenlerden birini teşkil etmiştir." Erkeklerin ve kadınların eşit sayıda doğup doğmadığı diğer taraftan oranın her yerde aynı olup olmadığı hususları 17. yüzyılın sonlarından itibaren 18. yüzyıl boyunca gündemde olan konulardandır.¹¹⁰

Bayle (v. 1706), M. Brunsmannus gibi yazarlar kız ve erkek bebeklerin aynı ya da yaklaşık oranda ya da erkek bebeklerin küçük bir farkla fazla oranda doğduğunu ileri sürerek doğanın zaten bir sayı eşitliği tesis ettiğini, erkeklerin birden fazla kadınla evlenmelerinin o nispette başka erkeklerin bekar kalmasına sebebiyet vereceğini, diğer taraftan çok kadınla evliliğin sıradan bir evlilikten daha verimli olmadığını, bu durumun birçok sıkıntıya, hatta bazı aşırılıklara yol açacağını iddia etmişlerdir.¹¹¹

Arbuthnot (v. 1735), Johann Peter Süssmilch (v. 1767) gibi Hristiyanî evlilik modelini savunmayı amaçlayan isimler de cinsiyet oranlarının eşitliğini ya da yakın oranda bulunduğunu söz konusu edip bir taraftan da istatistiksel çalışmalarla bu savlarını kanıtlamaya çalışmışlar, bu durumun tesadüf ile değil, ilahi takdir ile olduğunu bilhassa vurgulamışlar, bu yolla Hristiyan dininde bilhassa Katolik mezhebinde yerleşmiş bulunan tek kadınla evlilik ilkesini müdafaaya çalışmışlardır.¹¹² (100-102) André-Pierre Le Guay de Prémontval'in (v. 1764) geleneksel evliliğin üstünlüğünü ortaya koymak maksadıyla kaleme aldığı *La Monogamie* isimli eserinin önsözünde 18. yüzyıl ile alakalı olarak yer alan şu ifadeler, bu kesimin muhalif görüş sahiplerine bakışlarını tasvir açısından oldukça dikkat çekicidir: "Anlamsızlık, müstehcenlik, dinsizlik ve kötülük; bunlar yüzyılımızın özellikleridir."¹¹³

Bu dönemde birden fazla kadınla evliliğe karşı çıkan yazarlardan kadın ve erkek sayısının oranı dışında, evliliğin eşitlik fikri üzerine temellendiği fikrinden hareket

110 Blum, *Strength in Numbers*, 91.

111 Blum, *Strength in Numbers*, 82, 83, 93, 95.

112 Blum, *Strength in Numbers*, 91, 99, 100-102; 1784'te büyük Hristiyan savunucusu Abbe Jacques-Henri Bernardin bunun Hristiyan dininin isabetli olduğunu gösterdiğini bildirmiştir. Bk. (Blum, *Strength in Numbers*, 109-110) Cizvit Pere Jean-Jacques Dortous de Mairan da Çin'deki bir misyonere yazdığı bir mektupta, "Çinlilere, çok eşliliği yasaklayan Hristiyan dininin bu açıdan doğal hukuka ve adalete izin veren [Çin dininden] daha yakın olduğunu kanıtlamak için bunu çok iyi kullanabiliriz." ifadelerini kullanmıştır. Blum, *Strength in Numbers*, 99.

113 Blum, *Strength in Numbers*, 93.

edenler de olmuş,¹¹⁴ kimi yazarlar ise birden fazla kadınla evlilikte kadınların mutsuz olacaklarını, bunun erkek açısından da sıkıntılı bir duruma sebebiyet vereceğini ileri sürerek tek kadınla evliliği savunmuşlardır.¹¹⁵

18. yüzyılda nüfus ve birden fazla kadınla evlilik meselesi ile alakalı bu tartışmalarda Montesquieu'nin özel bir yerinin bulunması, diğer taraftan Edhem Pertev Paşa'nın *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'da da hem bu düşünürün hem de Voltaire'ın (v. 1778) eserlerinden yapmış olduğu tercümelere yer vermesi sebebiyle bu iki ismin nüfus ve poligami konularındaki görüşleri bu çalışma için özel bir öneme sahiptir.¹¹⁶

Montesquieu'nun 18. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alıp yönetim biçimleri, iklim-siyaset ilişkisi, sömürgecilik gibi meseleleri derinlemesine işlediği *Lettres persanes* isimli eseri birçok konuda olduğu gibi nüfusla alakalı konularda da bir başyapıt olarak kabul edilmektedir.¹¹⁷ Carol Blum'un belirttiğine göre Montesquieu'nin bu eseri "doğum oranının artırılması yoluyla Fransız nüfusunun çoğaltılmasını hedefleyen projeler ihtiva eden diğer kitaplarla¹¹⁸ birlikte bu dönemde büyük etki yapmıştır.¹¹⁹ Montesquieu Özbek'in [Uzbek] hikayesi ve mektuplaşmaları üzerine yazdığı *Lettres persanes*'de sadece Fransa'da değil tüm dünyada nüfusun azaldığını, sadece Avrupa'da değil on yüzyıl içinde tüm dünyada insan neslinin ortadan kalkacağını iddia etmiş, bu durumun sebep ve sonuçlarını etraflı bir şekilde ele almış, çözüm önerileri sunmuştur. Montesquieu bu eserinde devrin iki büyük dininin; Hristiyanlığın boşanmayı yasaklaması ve ruhbanlık için bekarlığı istemesi, İslâm'ın ise çok evliliği meşru görmesi sebebiyle nüfusun azalmasına yol açtığı iddiasını ortaya atmıştır. Montesquieu'ya göre, İslam nüfusun azalmasının önüne geçmek amacı ile birden fazla kadınla evliliği tecviz etmiştir, ancak vakıada bunun aksi bir netice ortaya çıkmıştır.¹²⁰ Montesquieu bu eserinde, dört eş ve cariyelerden oluşan bir hareme sahip olmasına rağmen Özbek'in tek bir çocuğunun bulunması, zaman içinde çok sevdiği eşi Roxane'nın intiharı ve haremın kendini tüketmesi gibi hususlar üzerinden çok

114 Blum, *Strength in Numbers*, 81, 95.

115 Blum, *Strength in Numbers*, 104.

116 Edhem Pertev Paşa her ne kadar metinde Voltaire'ın metnine Montesquieu'nun metninden önce yer vermiş ise de Montesquieu'nun daha erken tarihte yaşamış olduğu nazara alınarak bu kısımda öncelikli olarak onun fikirleri tanıtılmıştır.

117 Blum, *Strength in Numbers*, 88.

118 Blum, *Strength in Numbers*, 108-109.

119 Blum, *Strength in Numbers*, ix.

120 Blum, *Strength in Numbers*, 13.

eşliliği son derece olumsuz bir şekilde tasvir etmiş ve Özbek'in ağzından şu sözleri söylemiştir: “Tek başına bir adam, diğer cinsiyetten çok sayıda özneyi meşgul eder, onları Devlet açısından öldürür ve çoğalma için işe yaramaz hale getirir.”¹²¹ Montesquieu'nun birden fazla kadınla evli erkeklerin çok çocuk sahibi olamayacaklarına dair iddiası ilerleyen dönemlerde de bazı düşünürler tarafından öne sürülmüştür.¹²²

Montesquieu 1748'de yazdığı *De l'Esprit des lois* isimli eserinde ise birden fazla kadınla evlilik konusuna daha farklı bir bakış açısı ile tekrar dönmüş, meseleyi iklim temelli izahlarla ele almıştır. Bu eserden yaptığı tercümelere *Itlāku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'da yer veren Edhem Pertev Paşa'nın eserine aldığı kısımlarda Montesquieu iklimin birden fazla kadınla evliliğin doğal nedeni olduğunu iddia etmiş,¹²³ cinsiyet oranının iklime göre değiştiğini, Avrupa'dan farklı olarak Asya ve Afrika'da kız çocuklarının doğum oranının erkek çocuk doğum oranına nisbetle daha yüksek seviyede bulunduğunu, buna bağlı olarak da iklimin birden fazla kadınla evlenmenin mümkün olup olmadığını belirlediğini belirtmiştir. Bu bahsin devamında bulunmakla beraber Edhem Pertev Paşa'nın eserine almadığı kısımda ise Montesquieu bu şekildeki evliliklerde çok kadınla evlenen erkeğin eşlerinin doğal haklarını çiğnediğini, çok kadınla evliliğin ne erkeğin ne kadının ne de çocukların yararına olmadığını ileri sürmüştür. O, çok kadınla evliliğin doğanın dahi itelediği bir sevgiye yol açmak suretiyle aşırılıklara sebebiyet verebileceğini de iddia etmiştir. “Şark despotizmi” kavramını ilk kullanan isim olan Montesquieu, Doğu'daki kadınların aile içindeki konumları ile harem konusunu ele aldığı kısımda ise kadınların durumunu “aile içi kölelik” olarak açıklamış bunun istibdat hükümetleri ile paralel yürüdüğünü iddia etmiştir.¹²⁴

Edhem Pertev Paşa Montesquieu'dan yaptığı çeviri ile diğer tercümelerinden sonra, alıntı yaptığı bu yazarların, yazılarında tek kadınla evlilik hakkında olumlu görüş bildirdiklerini, bu evliliğin tercihe şâyân olduğuna dair fikir ve iddialarda bulduklarını özet olarak bildirmiş, genel bir değerlendirmede bulunarak onların iddialarını “muhayyelat” olarak nitelendirmiştir. Paşa'ya göre onlar din ve adetleri ile mensup oldukları toplumlarında kadının toplumsal mevkiine dair genel kabullerin tesirinden kurtulamamışlardır.¹²⁵

121 Blum, *Strength in Numbers*, 88.

122 Sözelimi Maltusçuluğun kurucusu Malthus da aynı iddiayı dile getirmiştir. Fındıkoğlu, “Namık Kemal ve Nüfus Meselesi”, 117. sayfada 9 numaralı dipnot)

123 Blum, *Strength in Numbers*, 91.

124 Montesquieu, *De l'esprit des lois*, 1, 327-332.

125 Edhem Pertev Paşa, *Itlāku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 61, 62.

Edhem Pertev Paşa'nın *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*'a birden fazla kadınla evlilik konusunda tercüme ederek aldığı bir diğer metnin sahibi Voltaire ise birden fazla sayıda kadınla yapılan evliliklerin nüfus artışını sağlayacağı kanaatine sahip olmuştur. Voltaire çok eşliliğin kabul edildiği Hindistan, Çin [ve] Japonya'nın dünyadaki en kalabalık topraklar olduğunu öne sürerek bu iddiasını desteklemiş, ayrıca Kutsal Kitab'ın Dünyanın Yaratılışı (Genesis) bölümünde Yahudilere nesillerini denizdeki kum taneleri kadar çoğaltacağı sözünün verildiğini,¹²⁶ aynı bölümde birden fazla kadınla evliliğin onaylandığına dair ifadeler bulunduğunu eserinde nakletmiştir.¹²⁷ Kadın ve erkek oranlarının eşitliğine dair iddialara karşı ise “savaşın, savaştan daha ölümcül olan çetin meslekler ile sefahatin yanı sıra hadımlar ve kemiklerin”¹²⁸ muhtemelen kadın sayısında fazlalık sağladığını belirtmiştir.¹²⁹ Blum'un bildirdiğine göre Voltaire, Avrupa ahlakî yozlaşmasını Doğu haremelerindeki zinanın nadirliği ile karşılaştırmış, Çin ve Japonya örneklerini de söz konusu etmiş, çok eşlilik tartışmasını Doğu'nun “sükûnetine” yönelik bir takdirle bitirmiştir.¹³⁰

Edhem Pertev Paşa Voltaire'in zikredilen bu fikirlerine eserinde yer vermemiştir. Onun eserine aldığı kısımda Voltaire, Avrupalıların Müslüman kadının durumu hakkındaki genel kanaatinin büyük ölçüde doğruyu yansıtmadığını izah etmiştir. Onun bu kısımda işlediği bir diğer önemli konu ise birden fazla kadınla yapılan evliliklerin Avrupa'da da var olduğudur. Edhem Pertev Paşa muhtemelen Avrupalıların da hakikatte birden fazla kadınla evliliğe yabancı olmadıklarını, Avrupa'da fiilî olarak çok kadınla birliktelik yanında bu şekilde evliliklerin de var olduğunu, hatta bu durumun bazı Hristiyan din adamları tarafından da onaylandığını ortaya koymak üzere bu kısmı eserine almıştır. Bu metninde Voltaire Hz. Davud'un ve Hz. Süleyman'ın çok eşli olduklarını anlatmış, Yahudiler'de, Romalılar'da, kadim Fransız kralları ve Hristiyan kralları arasında da çok eşliliğin var olduğunu örneklerle zikretmiştir.¹³¹ Voltaire Papa II. Gregory'nin (v. 731) ilk eşin evlilik görevlerini yerine getirmesini engelleyecek şekilde hasta olması durumunda ikinci eş ile evlenilebileceğine dair gö-

126 Dünyanın Yaratılışı 32: 12.

127 Blum, *Strength in Numbers*, 98.

128 Voltaire “kemikler” derken din adamlarını kastetmektedir. Blum, *Strength in Numbers*, 98

129 Blum, *Strength in Numbers*, 98; Nitekim 18. yüzyılda bu konu üzerinde eğilen isimlerden Moheau her on beş kız bebeğe mukabil on altı erkek bebeğin doğduğunu sonucuna ulaşmıştır. Ancak ilerleyen yaşlarda bu durumun farklılaştığını tespit etmiş, bu hususla alakalı olarak “Neredeyse nüfus sayımının yapıldığı her yerde erkeklerden daha fazla kadın olduğunu gördük.” ifadelerini kullanmıştır. Bk. Blum, *Strength in Numbers*, 106-111.

130 Blum, *Strength in Numbers*, 98.

131 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 40-41, 45.

rüşünü de nakletmiştir.¹³² Edhem Pertev Paşa bu konuda Voltaire'nin bildirdikleri ile yetinmemiş, *Nouveau dictionnaire de la conversation* isimli ansiklopediden de iklim temelli izahlara ilaveten Batı tarihindeki çok kadınla evlilik örneklerinin ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı kısmı tercüme etmiştir.¹³³ Diğer taraftan Edhem Pertev Paşa Voltaire'in kiliselere nezredilmiş çocukların evlenmelerine mani olunmasının nesillerin inkıtına yol açtığı ve çocukların iradelerinin yok sayıldığı gerekçesi ile ağır şekilde eleştirdiği kısımları da Voltaire'dan yaptığı tercümesine dahil etmiştir.¹³⁴

132 Edhem Pertev Paşa, *Itlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 43; Bu durumun Katolik kilisesinin tarihinde ilk olmadığını da burada not etmek gerekir. Kilise tarihinin mühim isimlerinden St. Jerome (v. 420) birden fazla kadınla evlilik meselesi ile alakalı olarak “İki, üç, dört, beş ve altı kez ve hatta daha fazla evlenenler kilisede mahkûm edilmez.” şeklinde bir yorum yapmıştır. Onun bu yorumunun Hristiyanlar arasında ciddi tartışmalara yol açtığı anlaşılmaktadır. Bk. Blum, *Strength in Numbers*, 94.

Martin Luther (v. 1546) ile başlayan Protestanlık ise İncil'de Âdem ve Havva'ya sonra Nuh'a yönelik zikredilen “be fruitful and multiply” emrini ve diğer taraftan kutsal metinlerde yüce insanların çok evliliklerinin yasaklanmadığını ve kınanmadığını nazara alarak bekarlığa karşı bir tutum sergilemiş, evliliği bekarlığa tercih etmiştir ki bu onun Katolik kilisesine karşı çıktığı başlıca hususlardandır. Martin Luther, kutsal metinlerde patriklerin/babaların birden fazla kadınla evliliğini ise gereklilikle açıklamış, diğer taraftan kadının cüzzam gibi bir hastalıkla malul olması gibi çok özel durumlarda bir başka eş ile evlenilebileceği yönünde görüş bildirmiştir. Diğer taraftan Philip of Hesse'nin günden kaçınma isteğini gerekçe göstererek ikinci evlilik girişiminde bulunması ile ilgili olarak da belli şartlarla olumlu görüş bildirmiştir ki Hesse hükümdarının bu ikinci evliliği ile Martin Luther'in onun ikinci evliliğine izin vermesi uzun bir dönem önemli tartışmalara yol açmıştır. Bk. John Alfred Faulkner, Luther And The Bigamous Marriage Of Philip Of Hesse, *The American Journal of Theology*, Vol. 17, No. 2 (Apr., 1913), 206-231.

Münster'de kısa bir süre hakimiyet kuran Anabaptist rejimin başındaki Leiden'li John (v. 1536) ise birden fazla kadınla evliliği mecburi kılmış, kendisi de 16 kadınla evlenmiştir.

Bk. Kate Arms, Polygamy in Münster, *Starr King School's Unitarian Universalist History class* (Erişim Mart 2014). <https://www.sksm.edu/wp-content/uploads/2014/03/polygamy.pdf>

1830 da Joseph Smith (v. 1844) tarafından kurulan Mormon kilisesinde de Eski Ahit'te anlatılan peygamberlerin çok eşli olmalarına binaen çok kadınla evliliğin Tanrı'nın nezdinde ideal evlilik olduğu görüşü benimsenmiş ve bu gerekçe ile birden fazla kadınla evliliğe izin verilmiştir. Bu bilhassa ilk dönemlerde yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Bk. William Volf, “Mormon Polygamy in the Nineteenth Century: The Practice of “The Principle” in Reality”, *Nebraska Anthropologist* Vol. 15/126 (1999), 39-48.

133 *Nouveau dictionnaire de la conversation*, Bruxelles, A la Librairie Historique – Artistique, 1844, 22/111-112. Edhem Pertev Paşa, *Itlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 56-61.

134 Edhem Pertev Paşa, *Itlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 38-46; Edhem Pertev Paşa “mütâyeye” (şaka/latife) kasdıyla Kanûnî Sultân Süleymân'ın vezirlerinden biri ile İmparator Charlemagne'in (Şarlman) yakın çevresinden biri arasında bu meseleye dair tartışmayı da Voltaire'den nakletmiştir. Bk. M. De Voltaire, “Femme”, *Dictionnaire philosophique III*, Paris, Éd. Garnier (1979), t. 19, p. 99-104.

Voltaire gibi bu dönemde başka birçok yazar bekarlık, geç evlenme gibi konuları ele alan, bu arada bilhassa dini bekarlığı da hedef tahtasına koyan çok sayıda yazı ve eser kaleme almışlardır.¹³⁵ Bu yayınlar zaman içerisinde meyvesini vermiş, Fransız devrimiyle birlikte izlenen nüfusçu politika gereğince bu meseleye dair çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır.¹³⁶ Zira natalist fikirlerin etkisini tüm gücüyle sürdürdüğü bu dönemde vatandaşın vatana ait olup onun varlığının ve servetinin bir parçası olduğu düşüncesi ağırlık kazanmış, kişisel üreme kapasitesinin devletin kontrolünde olması gerektiğine dair fikirler dahi serdedilmiştir.¹³⁷ Nüfus ve çoğalma meselesi öyle boyutlara taşınmıştır ki evlenmeyen vatandaşlar, devrimciler tarafından aşağılanmış ve ayrımcı yasaların nesnesi haline getirilmişlerdir.¹³⁸ Ruhbanlık için gerekli görülen bekarlık ise 1790 senesinde yasaklanmış, her iki cinsiyetin de manastır yeminlerinin tanınmayacağı kararı alınmış, bu şekilde potansiyel olarak çocuk sahibi olabilecek vatandaşları istemsiz bekarlıktan kurtarmak hedeflenmiştir.¹³⁹ 1793'te din adamlarına evlilik için izin verildiği gibi buna engel olacak piskoposların sürülmesi kararı da alınmıştır. Michel Vovelle bu şartlar altında altı bin din adamının istekli olarak yahut da baskı altında evlenmek durumunda kaldığını ifade etmiştir.¹⁴⁰ Bilhassa Fransız devriminden sonra nüfusla ilgili meseleler üzerindeki tartışmaların daha üst bir boyuta taşınması ve yasal düzenlemelerin yapılmaya başlaması ile giderek "modern devlet için keyfiyet ve kemmiyet itibarıyla aileye daha fazla müdahale yolu açılmıştır."¹⁴¹

Batı'daki felsefî düşüncüyü ve gelişmeleri yakından takip eden Edhem Pertev Paşa'nın bütün bu tartışmalardan ve gelişmelerden önemli ölçüde haberdar olduğu anlaşılmaktadır.

135 Blum, *Strength in Numbers*, 155-156.

136 Blum, *Strength in Numbers*, 4.

137 Blum, *Strength in Numbers*, 158.

138 Blum, *Strength in Numbers*, 158; Dönemin vekillerinden Charles F. Bouche dinî gerekçe ile olsun ya da olmasın bekar kalanları yeryüzünde işe yaramaz bir ağırlık olarak tavsif etmiş, onları parazit mesabesinde görmüştür. Bu şekildeki düşüncelerin etkisiyle 1791'de babalara çocuk sayısına göre vergi indirimi getirilmesi teklif edilmiş, otuz altı yaş üstü bekar erkeklerin en fazla vergi ile yükümlü kılınması gibi tedbirler mecliste tartışılmıştır. Hatta din adamları dışındaki bekarların cezalandırılması da gündeme gelmiştir. Platon Blanchard bilhassa laik bekarları söz konusu ederek onların vatandaşlıktan çıkarılmasını talep etmiştir. Conseil des Anciens'a ancak evli ya da daha önce evlilik geçirmiş olanların seçilebilmesi şartı da bu süreçte onaylanmıştır. Bk. Blum, *Strength in Numbers*, 159-163.

139 Blum, *Strength in Numbers*, 157.

140 Geniş bilgi ve bu konuda verilen diğer rakamlar için bk. Blum, *Strength in Numbers*, 161-163.

141 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İçtimaiyat Hukuk Sosyolojisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi), 3, 98.

Edhem Pertev Paşa Avrupa'da birden fazla kadınla evliliğin reddedilmesinin ve bu evlilik aleyhindeki görüşün yaygın şekilde benimsenmesinin en önemli sebebinin Hristiyanlık olduğu görüşündedir. Bu konuda Hristiyanlığı eleştiren müellif “Şayet Avrupa ahali hal-i hazırdaki terakki ve terbiyeti Hristiyanlığı kabulden önce kazanmış olsalar idi şüphesiz ki Hristiyan olmayıp hükümleri aklı kaidelere daha yakın bir mezhep seçerlerdi.” ifadelerini kullanmış, Avrupa'daki düşünürlerin tabî dinden başka bir dini kabul ve taklide tenezzül etmemelerinin bu iddiasına kuvvetli bir delil teşkil ettiğini ileri sürmüştür.¹⁴² Müellife göre bu filozof ve düşünürlerden olup da birden fazla kadınla evliliğe karşı çıkan isimler bu istikametteki görüşlerini fikir özgürlüğüne sahip olmadan önce benimsemişlerdir ve tamamen terk edemedikleri dinlerinin ve adetlerinin etkisi ile de sürdürmektedirler.¹⁴³

Diğer taraftan müellif ayrıca kadınların işgal ettiği mevkiye dair Avrupa toplumlarına hakim genel anlayışın ve kadınlara hoş görünme çabasının da bu fikrin ağırlık kazanmasında rol oynadığı kanaatindedir.¹⁴⁴ Bununla birlikte müellif, tek kadınla evlenilmesi gerektiği fikrini savunanların da filiyatta birden fazla kadınla evlenilebileceğini kabul edenlerle aynı safta bulunduğunu öne sürmüştür ancak onların bu fiillerinin meşru olmayıp birçok aşırılıklara sebebiyet verdiğini vurgulamıştır.¹⁴⁵ Diğer taraftan müellif, daha önce de değinildiği üzere, Avrupa'da da birden fazla kadınla evliliklerin yapıldığını, bazı Hristiyan din adamları tarafından caiz görüldüğünü Voltaire'den ve *Nouveau dictionnaire de la conversation*'ın “Polygamie” maddesinden yaptığı tercümeyle ortaya koymuştur.¹⁴⁶

Müellife göre birden fazla kadınla evlilik delilleri tabiatta olan apaçık bir meseledir.¹⁴⁷ Problemlerin çözümünde herhangi bir maksat gözetilmeksizin, sadece hak ve hakikat aranmalı, taassup ve ayrılık yolları terk edilmeli, gerektiğinde maksatlar ve adetler nazar ve istidlaller vasıtasıyla düzeltilmelidir. Bu değişim gerçekleştirilmelidir; zira XIX. yüzyılın sağladığı imkanlarla âdet ve fikirler yakınlaşmış, bu durum fikirlerin birleşmesine de zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla himmet ve maksatla-

142 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 10.

143 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 37.

144 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 11.

145 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 33-34.

146 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 38-46.

147 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 8.

rın sadece vatan ve millete yöneldiği devirlerden farklı olarak, artık tabiatın sevki ile dünya müşterek bir vatan, tüm insanlar da bu tek vatanın evlatları haline gelmiştir ve insanların mutluluğu ancak birlik olunarak sağlanabilir. Bu hususlar idrak edilmeli, bunun için fikirler birleştirilmeli, bu şekilde de umuma hizmet edilmelidir. Dünyanın/insanlığın ilerlemesi buna bağlıdır. Görüşlerin ve inançların farklı olması ise gerileyişe ve yok oluşa sebep olmaktadır.¹⁴⁸ Durum böyle iken Avrupa, Anadolu ve Afrika sahillerinde birçok münasebetle birbirlerine bağlı olan, ancak farklı dinlere mensup bulunan topluluklar kendi inanç ve kanaatlarının akıl ve hikmete uygun olduğunu ispatlayabilmek, diğer inanç ve kanaatları çürütebilmek için aklî kaideleri dahi değiştirebilmektedirler. Kanaatlarını bu şekilde ortaya koyan müellife göre birden fazla kadınla evlilik meselesi ile alakalı durum da böyledir. Müellif, Avrupa'da bu mesele ile alakalı yaygın görüşün insaf ve itidale uygun olmadığı görüşündedir. Ona göre bu konudaki tartışmalar 13. ve 14. yüzyılın inançlarına ve zanlarına; gerçek olmayan safsatalara dayanmaktadır.¹⁴⁹

Müellif, Avrupa filozoflarının çoğunun kendi din ve âdetlerine tabi olmaları sebebiyle birden fazla kadınla evliliğe karşı çıktıklarını, bununla birlikte Voltaire ve Montesquieu gibi isimlerin, bu şekildeki evliliklerin sebebini tabiatte aradıklarını, tabiatı doğudaki birden fazla kadınla evliliğin mücbir sebebi olarak kabul ettiklerini belirtmiştir.¹⁵⁰ Tabiatın hükümlerini keşf için yine tabiata mürâcaattan başka doğru yol olmadığını iddia eden müellif, bu risaledeki asıl maksadının bu meseleyi tabiat kanununa dayanarak çözmek olduğunu belirtmiş ve -daha önce de ifade edildiği gibi-eserini bütünüyle tabiatçı bir bakış açısıyla kaleme almıştır.¹⁵¹ Eserinin muhtelif kısımlarında kadın ve erkek tabiatlarının farklı olduğu hususunu detaylı bir şekilde işlemiş,¹⁵² daha önce de belirtildiği üzere evliliğin yegane gayesinin neslin çoğalması olduğunu iddia etmiş ve bu iddiadan hareketle meseleyi değerlendirmiş, birden fazla kadınla evliliği de tamamen nüfusun çoğalması bağlamında değerlendirmiştir.¹⁵³ Ferdin ve türün devamına hizmeti en birincil vazife¹⁵⁴ olarak telakki eden müellif, imkanları uygun olmasına rağmen çocuk sahibi olmayanları “ahkâm-ı tabî'ati fâhiş

148 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 3-4.

149 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 9.

150 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 31.

151 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 12.

152 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 18-20.

153 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 15.

154 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr*, 13.

sûretle sû-i isti'mâl" ile suçlamıştır.¹⁵⁵ Zira müellife göre fert toplumsal yapının bir parçasını teşkil etmektedir ve aynı zamanda bütün sahip olduklarıyla o yapının sermaye ve serveti mesabesinde. Bu bakımdan fert mal ve mülkü, çocukları, hatta kendi nefsi üzerinde bile mutlak tasarrufta bulunma hakkına sahip değildir. Bilakis mensup olduğu toplumsal yapının genel yararını esas alarak sahip oldukları üzerinde tasarrufta bulunmakla yükümlüdür. Müellif, çocuk sahibi olmanın önemi yanında bu çocukların eğitimi meselesine de temas etmiş, fertlerin bu konuda tabii kanunlar yanında millî kural ve kanunları da esas almaları gereğini ifade etmiş, bu konuda toplumsal faydanın gözetilmemesinin aklen ve şer'an sorumluluğu gerektirdiğini vurgulamıştır. Müellifin nüfus artışına mani olan kişi ve unsurların engellenmesini hükümetin birincil vazifelerinden kabul etmesi de dikkat çekicidir. Müellife göre bunları kesin bir şekilde ortadan kaldıracak usul ve vasıtaları kullanmak hükümetin görevidir.¹⁵⁶

Edhem Pertev Paşa'nın eserinde ileri sürdüğü görüş ve argümanlarında tabiatçı ve popülasyonist düşünceyi benimsemiş aydınlanma filozoflarının devrimci görüşlerinin etkisi açıktır. Diğer taraftan Bâb-ı Âli ricaline mensup bir devlet adamı olup Âli Paşa'nın da yakınında yer alan müellifin, modern devletin aileye müdahil olması gerektiğine dair görüşlerin yaygınlık kazandığı Avrupa'yı, bilhassa devrim sonrası nüfusun artışını sağlamak için yasal düzenlemeler yapıp zecrî tedbirler alan Fransa'yı bu açıdan model kabul ettiği de anlaşılmaktadır.

Müellif eserinde Avrupa'da birden fazla kadınla evliliğe karşı çıkan kesimlerin temel argümanlarına da cevap vermiştir.

Kadın ve erkeğin nüfus oranlarının eşit olduğu fikrinden hareketle birden fazla kadınla evliliğe karşı çıkan kesime karşı Edhem Pertev Paşa, Avrupalı natalist ve çok kadınla evliliği savunan filozoflar gibi öncelikle nüfus artışı açısından erkekle kadının bir olmadığı hususundan hareket ederek cevap vermiştir. Hamilelik ve lohusalıkta geçirdiği süreleri, yaşını, sahip olabileceği çocuk sayısını nazara alarak kadını erkekle kıyaslamış, meseleyi bu şekilde değerlendirmeye tabi tutmuştur.¹⁵⁷ Bu meseleyi ele alırken kadının çok eşliliğine de karşı çıkmış, çok eşlilik konusunda kadının erkekle eşit olamayacağını tabii gerekçelerle açıklamıştır. Ayrıca bu konuyla alakalı olarak irsî istihkakların sahiplerine ulaşabilmesinin ancak nesebin sahih ve

155 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 25.

156 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 27-28.

157 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 18-20.

korunur olması ile mümkün olabileceğini ifade etmiş, nesebin muhafazasının öneme bu şekilde değinmiştir.¹⁵⁸

Edhem Pertev Paşa, birden fazla kadınla evliliğe karşı çıkan Avrupalı düşünürlerin öne sürdükleri en güçlü argümanlardan olan kadın ve erkek oranının yaklaşık aynı bulunduğu iddiasını da değerlendirmeye tabi tutmuş, bu meselenin Avrupa filozofları arasında uzun zamandan beri tartışıldığını belirtmiş, bu iddiaya karşı ise Montesquieu ve aynı çizgide yer alan yazarların iklim temelli izahlarını öne sürmüştür. Bu filozofların mutedil ve sıcak iklimlerdeki erkeklerin tabiatının soğuk iklimlerdeki erkeklerin tabiatına nazaran farklı olduğunu, diğer taraftan bu iklimlerdeki kadınların erkeklere kıyasla daha kısa süre zarfında yıprandıklarını gerekçe gösterdiklerini, bunları birden fazla kadınla evlilik için tabiatın mücbir sebepleri olarak kabul ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca birden fazla kadınla evlenebilme hususunda erkeklerin de eşit olmadığını vurgulamış, bu görüşünü istihkak kavramı çerçevesinde, örneklerle açıklamıştır.¹⁵⁹ Müellif nüfus artışının önemini vurgulamaya çalışırken oldukça aşırı olarak değerlendirilebilecek görüşler de öne sürmüştür.¹⁶⁰

Edhem Pertev Paşa, kaynağını belirtmeden Montesquieu tarafından ileri sürülen daha sonra Malthus gibi düşünürler tarafından benimsenen birden fazla kadınla evliliğin nüfusun azalmasına yol açtığı, İslam ülkelerindeki nüfus azlığının da bundan kaynaklandığı iddiasını da eserinde cevaplamıştır.¹⁶¹ Edhem Pertev Paşa bu tür iddiaların hiçbir zaman ispatlanamadığını ifade etmiştir. İslam ülkelerindeki nüfus azlığının asıl sebeplerini dört maddede özetleyen Edhem Pertev Paşa bunları, askerliğin İslâm milletine mahsus olması sebebiyle asırlardır devam edegelen savaşların etkisi, sağlık hizmetlerinin yeterince gelişmemesi sebebiyle tâun gibi hastalıkların çok fazla ölüme sebebiyet vermesi, ülkede iskat-ı cenine yol açan uygulamaların yaygın olması,¹⁶² fizikî özelliklerinin bozulacağı endişesiyle kadınların çocuk sahibi olmalarının engellenmesi olarak saymıştır.¹⁶³

158 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 15-17.

159 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 31-32.

160 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 29-30.

161 bkz. 115. ve 116. dipnot

162 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 34-36.

163 Edhem Pertev Paşa, *İtlâku'l-efkâr fi 'akdi'l-ebkâr*, 26-27.

Edhem Pertev Paşa pek çok meşhur filozof reddediyorken birden fazla evliliğin nasıl savunulabildiğine dair bir soruyu da eserinde cevaplamıştır. Cevaptan anlaşıldığına göre bu soruyu yöneltenler Osmanlı ülkesindeki Avrupa hayranlarıdır. Edhem Pertev Paşa bu kesimin Avrupalıların düzenlerini gördükçe bunun hakiki sebeplerini araştırmayıp Avrupa'dan ne gelirse gelsin sorgulamadan aldıklarını, onların adet ve inançlarını da aynı şekilde kabullendiklerini, diğer taraftan fikir hürriyetini benimsemiş olsalar da Avrupalıların tamamen eski âdet ve dinlerinin tesirlerinden çıkamadıklarını zikretmiş, tek kadınla evlilik fikrinin Avrupalı filozoflar arasında benimsenmesinin sebebinin de bu durum olduğunu ifade etmiştir.

B. Metin (Transkripsiyon)

ITLÂKU'L-EFKÂR fî 'AKDÎ'L-EBKÂR¹⁶⁴

[3] Dîbâce

Bismillâhirrahmânirrahîm

Ey mağlûb-ı âdet ve meczûb-ı şöhret olan ebnâ-yı Âdem! Ta yeni¹⁶⁵ sahâyif-i nazar u istidlâlimizi reng-i garazla telvîne¹⁶⁶ ve nîceye dek kabâyih-i ağrâz ve âdât-ı mızı nazar u istidlâl ile tağyîr ve tezyîne çalışalım! On dokuzuncu asır vesâ'it-i 'adîde-i ittisâlât ile 'âdât ve efkârı yekdiğere takrîb ve bu takrîble efkârın birleşmesine mukaddime-i muvaffakiyyet tertîb eyledi. Şimdiye kadar celâil-i himmet ve makâsıd-ı hizmetimiz vatan ve millet dediğimiz, bir cüzûe-i mahsûs idi. El-ân sevki tabî'atle 'âlemin vatan-ı [4] müşterek olduğu ve 'umûm ebnâ-yı Âdem ebnâ-yı vatan hükmünde bulunub sa'âdet ve sekâmetimiz ittihâd ve ihtilâfımızla vücûda geldiği lâyıkiyla bilinerek min-ba'd-i tevhîd-i 'efkâr ile 'umûma hizmet olunmak lazım geldi. Cihet-i câmi'a-i cinsiyet cemî'-i milel beyninde bi't-tab' müstelzim-i 'ünûset iken gâh edyân ve 'âdât ve gâh ağrâz-ı sâdât ile dünyânın her kûşesine birer türlü tohum-ı mu'âdât serpilerek anların semeresiyle dimâğ-ı insâf u i'tidâl hâliyen ifsâd u ihlâl olunmaktadır.

Bedeviyetle te'ayyüş efrâd-ı insâniyyeyi infirâd ve inkıtâ'a ve medeniyetle temekkün ittihâd ve ictimâ'a dâ'î olub 'âlemin husûl-i terakkî vü kemâli ise telâhuk-ı efkâr u âsâr ile; ve tedennî vü zevâli teşettüt-i ârâ vü i'tikâdât ile hayyiz-i husûle geldiği, milel ü ümemin hey'et-i hâzırısından anlaşılır.

Ey 'ukalâ-yı devrân! Gelin sizinle bu beyyînü'l-butlân tarîk-i ta'assub ve teşettütü terkle taharrî-i hak ve hakikat vâdîsinde bî-garazâne icâle-i efkâr ve tashîh-i i'tikâd-ı 'avâm için bezl-i bizâ'a-i iktidâr eyleyelim.

[5] Ve her birimiz hatt-ı istikâmeti bulunduğumuz noktadan dâire-i takarrübe doğru çekip nokta-i ictimâ'ı merkez ittihâz eyleyerek ve bu takrîble cevher-i pâki-

164 Bu eserin ismi "fikirlerin serbestçe ortaya konulup ileri sürülmesi ve kimse tarafından söylenmemiş ifadelerin düzenli bir şekilde dile getirilmesi" olarak günümüz Türkçesine çevrilebilir.

165 S, Y: تابكي.

166 Y: telvise.

ze-i insâniyyeti a'râz-ı ağrâzdan tathîr ederek teâvün ü tenâsurla maksad-ı aksâ-yı temâmiyyete gidelim. İşte bu niyyet-i hâlise ile bu 'âciz kalîlü'l-bıdâ'a dest-zen-i yerâ'a olarak evvel bi-evvel emr-i tenâsüle keyfiyyet-i tevessüldeki vücûh-ı şettânın ahsenini tercih yolunda mesmû' ve meşhûdum olan hâl u kâli mahkeme-i vicdânımda bi't-tedkik verdiğim fezlekeyi 'arza-i nazar-ı ulü'l-elbâb eyledim. Derk u iz'ân ve 'arz u beyândaki noksânımın tashîh ve ikmâline bezl-i nakdine ihsân buyurulmasını ve cerh u ibtâl tarîkine gidilir ise semend-i sûd-mend-i hâme ile bu sahâ-i beyzâ-yı beyâna çıkılmasını niyâz eylerim. Vallâhu'l-müste'ân

fî şehri-i Ramazân 1286 Edhem Pertev¹⁶⁷

[6] Mukaddime

Bu 'âlemde insân için farz ve takdîr olunan vezâifin en ehemmi ve akdemi bekâ-yı şahsîsine ve ikinci derecede bekâ-yı nev'îsine hidmettir. Zirâ bu iki vazîfenin îfası kayd-ı şehvetle cebr-i tabî'î tahtındadır. Meselâ Cenâb-ı nesaksâz-ı kâinât tabâyî-i hayvânâta âteş-i iştihâyı musallat etmeyib de 'illet-i cû' u âtşın devâsını 'ilel-i sâire gibi tecrübe ve taharrîye ve esbâb-ı tenâsül mutlaka tedbîr ve tasavvura muhtâc ola idi mahlûkatta bekâ mümkün olamaz idi. Çünkü hayvânât umûmen ve insanlar ba'zı ahvâlde bu ihtiyâcı bilip ve mukâbilini bulamayarak telef ve muzmahil olmak mukarrer idi. İştihâ dediğimiz temâyül-i tabî'î her cinse kendü gıdâsını buldurarak bekâ-yı şahsîye mecbûren hizmet ettirdiği gibi kemâl-i [7] şûr u şuşubla esbâb-ı bekâ-yı nev'îye dahi tevessüle mecbûr etmektedir. Hâlık'ın maksadı havsele-i imkân müsâ'id olduğu kadar envâ'-i mahlûkâtın tezâyüdü olduğu bu vâsıta-i icbârın kuvvet ve 'umûmiyyetinden anlaşılır. İmdi tabî'atin bu tenbîhine karşı her kangı mezheb, halkı tecerrüde da'vet eder ise 'adem-i isâbeti mertebe-i vuzûhda kalır. Burası câ-yı nazar değildir. Asıl mevki'-i bahs u cedel medeniyetle te'ayyüş etmek şânından olan cins-i beşerin esbâb-ı tenâsüle sûret-i tevessülünde olup o da târihlerin yetişebildikleri zamandan 'asrımıza değin aktâr-i 'âlemde evzâ'-ı 'adîde ile icrâ olunagelmiştir. Şöyle ki nâsın kısım-ı a'zamı ekser evkâtta nikâh-ı ma'rûfla tezevvüc etmekte idiyseler de bir hayli akvâmda bu keyfiyyeti tarafeynce bir nev'-i mecbûriyyet altında tutmayıp belki zükûr ve nisvân meyelân-ı tabî'îlerine bi't-tebe'îyye yekdiğeriyle istedikleri kadar âmîziş ederek ba'de kazâ-yı vatar herkes hâl ve sebîline gider ve 'umûmî hâsıl [8] olan zürriyyâtı vatan evlâdı tesmiye ederler idi.

167 S - "fî şehri-i Ramazân 1286 Edhem Pertev".

Ve 'asrımızda ma'rûf olan te'addüd-i zevcât misillü ba'zı millette de te'addüd-i zevc câiz idi. İşbu envâ'ın her birisi gâh tabî'at sadeliğiyle ve gâh mukaddimât-ı 'ilmiyye serdiyle ve gâh sırf i'tikâd üzerine ittihâz olunmuş olduğu tetebbu'-ı ahbâr-ı eslâf edenlere ma'lûmdur. 'Ukûl ve emzicenin tefâvüt ü ihtilâfı herkesin kavâ'id-i 'akliyye ile bir hakîkate vüsûlüne mâni' olduğuna ve zavallı insanlar 'ale'l-ekser mağlûb-ı agra'z u 'âdât olageldiklerine böyle edillesi tabî'atte mevcûd 'amel ve i'tikadda bile kelime-i vâhide üzerine cem' olamadıkları delîl-i celîdir. Biz bu 'âdâtın evâilini noksân-ı mukaddimât-ı 'ilmiyye ve evâsıtını muktezâ-yı ta'assubât-ı dîniyye diyerek, ve'l-hâsıl hükm-i zamân ile te'vîl eyleyerek ashâbını ma'zûr ve bu cihetlerce kendümüze vâreste-i kayd-ı kusûr 'addetmekte isek de bizden sonra ahvâl-i ef'âlimize im'ân-ı nazar edenler 'indinde henüz cümle-i sâbıkadan temeyyüz edemediğimiz tebeyyün eder. [9] Zirâ münâsebât-ı 'adîde ile el-ân yekdîgere mütenâsib ve merbût ve belki hâlî ve mahlût bulunan Avrupa ve Asyâ-yı suğrâ ve sevâhil-i Afrîkâ ahâlîsi muhâlefet-i edyân mülâbesesiyle kavâid-i 'akliyyeyi dahi yekdîgeri tahtie yolunda tağyîr ve isti'mâl ve hattâ bir nîce mesâ'il-i i'tikâdiyyeyi çekib çekiştirerek herkes zu'munca gûyâ hikmete tevîfikle taraf-ı dîgeri tezyîfe i'tinâ etmekte idirler. Mesâil-i mezkûreden birisi poligami (kesret-i nikâh) ve monogami (vahdet-i nikâh) kaziyyesi olup bu bâbda kâlen ve kalemen resîde-i gûş-ı tahkîkimiz olan mübâhesât ü münâzarât on üçüncü ve on dördüncü 'asrın zu'm ve zünûnuna mülhak bir takım safsata-i nâ-hak kabîlinden olmasıyla ve bu türlü 'âdât ve i'tikâdâtın tedkîki kabul ve ittihazdan sonra bulunduğuna bakılır ise cümlesi ta'lîl ba'de'l-vukû kabîlinden bulunmasıyla tamâmıyla şîme-i insâf u i'tidâle muvâfık bir kavî-i vâsık görülemedi. Yalnız hilkatindeki 'adem-i müsâvât cihetiyle hey'et-i ictimaiyye-i insâniyyede fi'ile götürülmek muhâl görüldüğünden dolayı mâl-i hulyâ kabîlinden [10] 'addolunan hey'et-i ictimâiyye-i Eflâtûniyyede bu mesele mehmâ emken kâide-i tabî'at[a] tevîfikan mevki'-i bahse konulmuş ve Avrupa feylesoflarından ba'zıları dahi akvâm-ı şarkiyyenin mezheb ve meşreblerince tecvîz-i te'addüd-i nikâh eylediklerini ricâlde kuvvet ve nisvânda kesret mülâhazasıyla te'vîle kadar cesâret eylemiş iseler de ekserîsi hasebe'l-âde havâkîn-i kulûb olan havâtîn-i sanem-sîmalara kurbân için hakîkati kurbân eylemekde oldukları gibi taklîde mâil ve tahkîkde mütesâhil bir-nîce zevât-ı müsteciddetü'l-hasâil dahi "Avrupa efkârıdır." deyü bu mes'elede tercîh bilâ müreccih kabîlinden olarak vahdet-i nikâhın rüchânına kâil olmaktadırlar. Avrupa ahâlîsi hâl-i hâzır terakkî ve terbiyyeti, bir âyîni kabûlden evvel kazanmış olsalar idi bî-şübhe Hristiyân olmayıb erkân ve ahkâmı kavâ'id-i 'akliyyeye daha akreb ve emess bir mezheb ihtiyâr ederler idi. 'Ulemâ-yı Efrenc'in dîn-i tabî'iden ma'âda hiçbir mezhebi kabûl ve taklîde tenezzül eylemedikleri bu müdde'âya delîl-i kavîdir.

Görmez misin ki fevâid ve ‘avâik-i mâddiyye vü ma‘neviyye [11] dâmengîr-i ‘azîmetleri olmadığı hâl ve mahalde bedreka-i ‘ilm ü irfâna tebe‘iyyetle tarîk-i me‘lûf mu‘tekedâtı terk ederler ve herkes kendü mezhebinin imâmı olup bi‘t-tab‘ taklîd ve ta‘assuba mahal kalmadığından dehrî olmayanlar bile tevhîd-i Bârî’den mâ‘adâ mahallerde işin çıkarına giderler. Avrupalılar’ın hey’et-i ictimâiyyelerinde nisvânın hâiz oldukları makâm-ı nâz u nüfûz anlara dâir husûsâtta efkâr-ı ricâli tağyîr ve hiç olmaz ise söz sahiplerine iltizâm-ı sükût ettirecek derecede te’sîr eylemektedir. Makâm-ı mahbûbiyyete nâ-mülâyim bir kavlin kâili mecâlis u mehâfilde, bu selâtîn-i sitem-i âyîn-i iklîm-i cemâl taraflarından mazhar-ı hıkd u hakâret olageldikleri gibi herkes mahbûblarının celb-i kalbine bi‘t-tab‘ çalışmaya mecbûr olduğundan artık bu yolda mâ-hasele bizâ‘asın bezl ü îsâra vesîle-cûy olan gürûh-ı ‘uşşâk-ı zevi’l-eşvâkın hü-cûm ve heyecânıyla mübtelâ-yı envâ‘-ı şemâtet olmak mukarrerdir.

Meşhûr Birinci Napolyon’un tâife-i nisvâna temâyülü hadd-i i‘tidâlde bulunduğu bile istiğrâb olunarak, hatta meşâhîr-i [12] havâtîn-i Efrenc’den birinin (Madam İstayel)¹⁶⁸ [=Baronne Anne Louise Germaine Necker De Steal Holstein] bir meclis-i resmîde müşârun ileyhe hitâben “Âyâ kadınlardan ne sıfatlarla mevsûfe bulunan nezd-i şâhânenizde makbûldür?” su’âline “Hânım-ı velûd olan” cevâb-ı müfîd ü muhtasarıyla icâbet ve kadınların vazîfe-i mahsûsasını işâret eylemiştir. Avrupa kadınlarına bu hakîkati bilâ tenahnuh söylemek Napolyon olmaklığa mahsûsdur, heyhat!

Ma‘lûm ola ki ahkâm-ı tabî‘atı keşf için yine tabî‘ate mürâcaattan gayri tarîk-ı sedîd olmadığından bu risâlede maksad-ı aslî mes‘ele-yi mezkûreyi kânûn-ı tabî‘ate mürâcaatla hall etmek olup bu bâbda ber-minvâl-i meşrûh birçok tezyîf ve i‘tirâza tesâdüf ve tesâdüm olunmak emr-i mukarrer ise de ben de hakikat hânımın ‘aşk u sevdâsıyla bu dâ‘iye-i pür-dâhiyyeye girişmeye cesâret ve mükâlemât-ı âtiye ile isbât-ı merâma mübâderet eyledim.

[13] Maksad

Su’âl - “İnsânın akdem vezâifi bekâ-yı şahsî vü nev‘isine hidmettir.” diyorsun. Bu sûrette tezkiye-i nefsi için ihtiyâr-ı tecerrüd ü ‘uzlet eyleyen merdân-ı bâhiru’l-‘irfâna ne dersin, hatâda mıdır?

168 Edhem Pertev Paşa dipnotta şu bilgiyi vermiştir: Fransa Mâliye Nâzırı İsviçreli meşhur Necker’in kerimesi bir münşiye-i meşhûradır.

Cevâb - Bî-şek ve bî'l-vücûh.

Su'âl - 'Acâib! Ne sûretle?

Cevâb - Hâlık'ın murâdı terk u ta'tîl ola idi kimseyi cihâna getirmezdi.

Su'âl- Anlar terk u ta'tîl ashâbından mıdırılar?

Cevâb - Vazîfe-i tenâsül ve tenâsurun târiki vâsıl-ı tarîk-i tehzîb-i ahlâkı görmeyip bu yolda girye-i hâvâb u hayâl sâlikidirler.

Su'âl - Asl-ı tarîk-i tehzîb-i ahlâk nedir?

Cevâb - Fetvâyı tabî'attan alarak her hâlde vicdân-ı sahîh üzere 'amel ü hareket eylemektir.

Su'âl - Bekâ-yı şahsîye hizmet fetvâsını tabî'at [14] cebren vermekde olduğundan taharrî ve mürâca'at lâzım değilse de bekâ-yı nev'ide hâl böyle değildir.

Cevâb - 'Aynıyla böyledir.

Su'âl - Vâkıa esbâb-ı tenâsüle tevessül için tabî'atda yalnız bir iştihâ var ise de suret-i keyfiyeti tasrîh ve ta'yîn için bir 'alâmet yokdur.

Cevâb - Tenâsüle hizmet vazîfesi tanındıktan sonra başka 'alâmet taharrîsine lüzûm var mıdır? Artık imkân müsâ'id olduğu kadar ifâ-yı vazîfe etmeli ve imtinâ'-ı tabî'î zuhûr etmedikçe bilâ te'addî tarîk-i teksîr-i tenâsüle gitmelidir.

Su'âl - İmtinâ'-ı tabî'î nedir?

Cevap - Hâlen ve mâlen ve mevki'an ifâ-yı vazîfeye muktedir olamamaktır. 'İnnîn ve mecnûn ve müflis ve mahbûs gibi.

Su'âl - Te'addî neden ibarettir?

Cevâb - Gayrın hukûkunu izâ'adır.

Su'âl - Bu bâbda gayrın hukûku ne makûle şeylerdir? [15]

Cevâb - Bunda nazar ikidir: Meselâ nefsinin bir racûle temkîn ve tezvîc eyleyen mer'e-i bâliğa zevcinin hukûku tahtında olduğundan ana gayr taraftan rızâlî rızâsız ta'arruz harâmdır. Ve bir mer'e ile tezevvüc eden recul-i bâliğ anın infâk u iksâsıyla vazîfe-i tenâsülünün 'adem-i ta'tîline mecbûr bulunduğundan hilâfı memnû'dur.

Su'âl - Mâdâm ki maksad yalnız tenâsüldür, bu hâlde mûcib-i hurmet kalmayıp iştirâk-i zevcât câiz olmak lâzım gelir.

Cevâb - Bu mes'eleye cevâb için bahsi bir aralık cihet-i uhrâya döndürmek lâzım geldi. Ma'lûm ola ki Cenâb-ı Hak insâna her hâlde bedreka-yı hakikat ve hakkâniyyet olmak üzere kendü hikmetinden bir şu'le olarak 'akl u temyîz ihsân eylediğinden kürre-i arzın tasarrufu mutlaka ânâ 'âiddir. Ve bu tasarruf dediğimiz eşyâyı mâ-vuzia lehine vaz' u tertîb ve mahsûlât-ı tabî'yyeyi vâsîta-i 'akilla ikmâl ü tezyîd ve iltizâm-ı 'adl u hakkaniyyetle hukuk-ı [16] 'âmmeyi te'mîn eyleyerek ahvâl-i Âdem ve eşkâl-i 'âlemi şu gördüğümüz hâlde ve belki ilâ gayri'n-nihâye bir zirve-i a'lâ-yı kemâle îsâldir. Meselâ dünyâda yalnız bir âdem tasavvur olursa bu vazîfe-i tertîb u ikmâl âna 'âid olacağından dünyâ cemî' müştemilâtıyla ânın dest-i tasarruf u istiklâline teslîm olunmak ve iki olsalar ikiye ve üç olsalar üçe ve kezâ ve kezâ taksîm kılınmak kânûn-ı tabî'î mukteziyâtındandır. Fakat hey'et-i ictimâiyye tezâyüd eylediğinden milel ü ümem arasına inkıtâ' düştüğü gibi, bir milletin bile külle yevmin vefeyât ve tevellüdâtına nazaran beher dakîka hisse-i cedîde ifrâz ve ihrâz olunmak lâzım geleceği cihetle hiçbir vakit mahlûlât bilinmek ve bilinse de taksîmden ferâğla tasarrufa el urulmak mümkün olamazdı. Ve bir de 'ilm ve 'amelde müsâvât olmadığından kâbil ve nâ-kâbile hisse-i mütesâviye i'tâsı medeniyyetin 'adem-i terakkîsine ve belki külliyyen harâbına bâ'is olurdu. Binâen 'alâ zâlik 'âlemden hissedâr-ı temettü' olmaklık imtiyâzını yalnız âdem bulunmaklıkla ihrâza cevâz verilmeyib [17] bir istihkâk şartı ortaya konuldu. Eğer böyle olmayıp da her şeyde iştirâk olunmuş olsa idi sa'y u ictihâd esâsiyla bâtıl olup 'âlem bu hey'ete gelemezdi.

Envâ'-ı istihkâk üçdür. Biri tabî'îdir. İhyâ-yı emvât ve (piremîrâ [=propriété[?]] ve küpasyon [=occupation]) gibi. İkincisi nakl-i istihkâkdır. Bey' ve ferâğ ve hibe gibi. Üçüncüsü istihkâk-ı irsîdir ki bir sâhib-i istihkak-ı evvelin cüz'ü veya karîbi bulunmaktır, 'asabe ve zevi'l-erhâm gibi. İmdi istihkâkât-ı irsiyyenin doğruca as-hâbına vusûlü yalnız sıhhat ü mazbûtiyyet-i neseble mümkün olup ve illâ Zeyd'in emvâl u emlâki 'Amr'ın evlâdına kezâ ve kezâ gitmek gibi bin türlü haksızlıklar vâkî' olmak mukarrerdir. Bu sûrette kadınlarca te'addüd-i evvâca müsâ'ade-yi tabî'yye olmadığı tebeyyün eder.

Su'âl - Mâdâm ki bir taraf için bi't-tab' te'addüd-i evvâca cevâz yokdur, artık muktezâ-yı hukûk-ı insâniyye müsâvât değil midir?

Cevâb - Hukûkun her biri bir vazîfeye mukâbil olmak [18] usûl-i vaz'-ı kavânînden olup bu da kânûn-ı tabî'îden alınmış bir ma'nâdır. Bu sûrette hukûkun te'ayyünü dâire-i vezâif netîcesidir. Mâdâm ki emr-i tenâsülde ricâlin vazîfesi vüs'ü kadar ekmek ve nisvânın vazîfesi havsala-i isti'dâdı kadar bitirmek olduğu bedîhî-

dir ve bu iki vazîfe arasında hakîkaten bûn-ı ba'îd vardır. Artık müsâvât sohbetine mahal yoktur.

Su'âl - Bu iki vazîfe arasında tefâvüt ne vecihledir?

Cevâb - Bir mer'e-i hâmil dokuz on ay hamille ve birçok zemân nifâsla meşgûl ve mu'attal durmak tabî'îdir. Ricâlde hâl böyle olmayıp ekseriyâ bülûğundan inhitâta değin hemânki her vakit ifâ-yı vazîfeye müsta'iddir.

Su'âl - Bu sûretde zevci tûl-i müddet hasta ve gâib bulunan bir kadın vazîfe-i tenâsülü ta'tîl itmemek için veledin nesebi mahfî kalmayacak sûretle diğer bir kimse ile muvakkaten tezevvüc etmek de câiz olmalıdır?

Cevâb - Zevc gâib ise gelmek ve hasta ise kesb-i 'âfiyet eylemek ihtimâli buna mâni'dir. Zîrâ mâdâm ki [19] bir mer'e iki racüle karşı vazîfe-i tevlîd ü tenâsüle bi't-tab' muktedir değildir. Artık anın için zevceynin cem'i câiz olamaz.

Ve bir de ânifen beyân olduğu vecihle hukûkdan her biri bir vazîfeye ve vezâyifden her biri bir hakka mukâbilidir. İmdi zevcle zevce arasında bi'l-mukâbele hukûk ve vezâyif vardır. Zevcin zevceye karşı vazîfesi infâk u iksâ ve vazîfe-i tenâsülünü 'adem-i ta'tîldir. Ve bu vezâyife mukâbil hukûku, vezâyif-i meşrûhasında hüküm-ü tabî'î mücebince tefrîki îcab edecek kusûru olmadıkça mer'eyi taht-ı mukâvelesinde tutabilmek ve umûr-u dâhiliyye-i beytiyyesine nezâret ettirmek ve idrâk-i 'ilel u emrâz hâlinde mu'âvenetine mazhar olmaktır. Ve zevcenin vazîfesi zevcinin hukûku ve hukûku zevcinin vazîfesidir. Ve'l-hâsil zevcle zevce 'ayniyle müste'cir ve ecîr gibidirler. İmdi şerâ'it-i mebsûtayı mütezammın bir mukâvelenin feshine yine şerâ'it-i mezkûrenin fıkhdânından gayrı bir şey sebep-i meşrû' olamaz. [20] Fakat ibtidâ-yı mukâvelede istimrâr murâd olunmadığı tasrîh kılınır ise ba'de kazâ-yı vatar tarafeyn serbest kalırlar. Şu kadar var ki teşviş-i neseb mahzûrunun def'i zımında mer'e 'iddet beklemeye ve racül dahi veled zuhûr etmez ise yalnız 'iddet müddetinde ve zuhûr eder ise ber-kâ'ide infâkına dâmin kalmak tabî'îdir. Hülâsa-i kelâm burası tarafeynin mukâvelesine tâbi' bir ma'nâdır. Eğer mukâvelede li-ecli't-te'âvün bir beyt teşkîli için istimrâr murâd olunmuş ya'nî 'ale'l-ıtlâk kabûl-ı zevciyyet kılınmış ise artık idrâk-i 'illet ve bir dereceye kadar zarûrî gaybûbet mûcib-i müfârakat olamaz.

Su'âl - Bu sûretde nikâhın 'akd u halli tarafeynin irâde ve ihtiyâcına menût olmak lâzım gelir?

Cevâb - Vâkı'a nikâhın 'akdi tarafeynin îcab ve kabûlünden 'ibâret ise de halli 'akdin şerâ'itine tâbi'dir.

Su'âl - Te'addüd-i zevcâtın bir mahzûru dahi "fâmiyâ" teşkîlinde üssü'l-esâs olan muhabbet-i zevciyyenin bi't-tab' 'adem-i husûlünden nâşî ol hânedânın es-bâb-ı refâhiyyet [21] ü ma'mûriyyeti te'sîs edemeyerek nihâyetü'l-emr göçebe hâli tahakkuk etmek ve beyne'l-evlâd vâlidelerinin münâfesesini eseri olarak becâ-yı i'tilâf vücûh-ı ihtilâf zuhûr ederek bu da başkaca o hânedânın bergeşte ve perîşân olmasına sebep olmak hususlarıdır. Buna ne dersin?

Cevâb - Bu mukaddime-i fâside kabûl olunur ise artık âna birçok netâ'ic-i fâside terettüb eder. Evvelâ teşkîl-i beyt için lâzım olan muhabbet değil, belki hukûk-ı tabî'yye-yi zevciyyeye ri'âyet ve mutâva'attır. Zîrâ öyle 'âşık ve ma'sûka derecesinde yekdiğere mâil ve müstehâm olan zevceyn dâimâ hukûk ve vezâyifi yekdiğेरinin arzusuna fedâ etmeye mecbûr olacaklarından anlardan mu'âmelât-ı nâz u niyâzdan başka dünyâ ve âhirete nâfi' hiçbir 'amel ümîd olunamaz. Hattâ mebâdi-i hâl-i zevciyyet ekseriyâ böyle olur. Ve ba'de'l-leteyyâ ve'letî 'akıl buhâr-ı şehvetten kurtulup hâl-i i'tidâle geldikten sonra tedbîr-i umûr-ı beytiyyeye mübâşeret olunur. İşte bu ri'âyet ve mütâva'atta tarafeyn kendü vezâyifini lâyıkiyla tasavvur [22] eylemeleri tabî'yyü'l-husûldür. Fe-emmâ ba'z-ı nâkîsa tâ¹⁶⁹ insâniyyet ve vezâyif-i insâniyyeti mülâhaza edemeyecek derecede ağız-ı şehvâniyyeye mağlûb bulunur ise bunun hâl u şe'ni ahkâm-ı tabî'yyeden 'add olunup makâm-ı delîlde serd olunmak lâyük değildir. Belki bu makûlelere her ne yoldan münâsib ve müessir görülür ise vazîfeleri üzerine ihtâr ve icbâr lâzımdır. Eğer insanların ef'âli mîzân-ı 'akl u hikmete 'arz olunmayarak mücerred nefislerinin meyl ve incizâbıyla meşru' veyâhut ma'zûr tutulmak lâzım gelse dünyâda cinâyet ismi bî-müsemâ kalır.

Sâniyen evlâda tevârüs edecek hıkd ve hased kazıyyesi dahi ânifü'l-beyân mukaddime-i mecrûhanın tahakkuku hâlinde tevehhüm olunarak, bu ise hüsn-i ta'lîm ü terbiyye 'indinde mümteniü'l-husûldür. Zîrâ hukûk-ı insâniyyeden daha ehass olan hukûk-ı uhuvveti derk ü iz'ân edemeyecek derecede 'ilm ve terbiyyetten 'ârî bırakılan bir veleden hiç bir vazîfenin ifâsı ümîd olunamaz. Artık o mekûleler hayvân 'idâdından ma'dûd olub hâlleri [23] kezâlik insânlara dâir bir kânûn-ı 'umûmiyyede pîş-i nazar i'tibâra alınmamalıdır. Ve burâsı kazâyâ-yı müsellemedendir ki hiçbir şer' ve kânûnda cehl 'özl olamaz. İmdi terbiyyet-i etfâl için mektebler teksîr ve dersler tevsî' olunsun yoksa vâlide terbiyyetine kalan etfâlin vâi hâline! Sâlisen¹⁷⁰ vücûd-i insânî asl ve mak-

169 Y - tâ.

170 Y: sâniyen.

sûd-ı bi'z-zât olup medeniyet ve bedeviyet ve terakkî ve tenezzül âna müterettib fer' ve sıfât kabîlindedir. İmdi bir sıfatta noksâniyyet mülâhazasıyla zâtdan sarf-ı nazar eylemek aslı fer'e fedâ etmek değil midir? İşte beyyinü'l-butlân bir netîce daha.

Su'âl - Haydi irhâ-yı 'inân olarak bu kazâyâyı müsellemler tutalım. Bu suretde bir racul kendü zevcesinin def-i arzu ve ihtiyâcına kâfi olabilir ise dîğerini de alsın ve illâ biriyle kalsın?

Cevâb - Ma'lûm ola ki tab'an ihtiyâc denilen arzu-yu mutlak değildir. Belki tenâsüle vesîle olan iştiyhâ-yı mübremdir ki hamlin vukû'uyla beraber derece-i tekâzâdan sâkıt olur. Ya'nî hâmil oluncaya kadar bir mer'ede olan âteş-i iştiyhâ [24] itfâ olunamaz ise vücûdca ba'zı 'ilel u emrâz îrâsına bâ'is olmak ihtimâli var ise de ba'de'l-haml ihtiyâcât-ı ca'liyye derecesinde bile kalmaz. Görmez misin ki, hayvânât 'ale'l-'umûm vakt-i tenâsülde erkeklerini kabûl edip ve men'-i küllî ile men' olunsalar helâk olurlar iken hâmil oldukları gibi bi'l-âhere erkekden firâr ederler. Zîrâ zî-tasavvur olmayan hayvânâta göre iştiyhâsız vikâ' azdır. Ve ba'de'l-haml iştiyhâ-yı sâdık tab'an muhâldir.

İstidrâd

Ma'lûm ola ki bu mes'eledede îrad olunan edille ve i'tirâzâtın nazar-ı tedkîk ile menşei taharrî olunur ise anlaşılır ki herkes[in] îcâb u esâs-ı nikâh u vikâ'ı, def-i tekâzâ-yı şehvâniyyeden 'ibâret gördüğündendir. Zîrâ 'umûmen ricâl kesret-i zevcâtı teceddüd ve telezzüz zımnında ve nisvân zevçlerini kendülere tahsîsi yine dâ'iyeye-i şehvâniyyeden 'ibâret olan kıskanmak yolunda isterler. Ve hattâ zevceyn beyninde müsâvât arayan ba'zı kimseler [25] dahi bu zu'mla icâle-i efkâr etmektedirler. Hâlbuki bunun ikisi dahi dâire-i hakikat ve hakkâniyyetin hâricinde olmasıyla kabûl ve tervîci¹⁷¹ becâ değildir. Meselâ raculiyette 'alâkası olmayan ashâb-ı servet ü yesârın nikâh ve şîrâ ile tezevvüc ve teserrî eyledikleri ve kendüleri 'âkir ü 'âtıl bulunan havâtîn dahi zevçlerinin tevlîd ü tenâsüle müste'idd câriyeleri var iken mülâkâttan mümâna'at yolunda gezindikleri hemân umûmî bir hâl denilecek kadar kesîrî'l-emsâldir. Bu ise mâye-i insânîyi izâ'a ve ahkâm-ı tab'ati fâhiş sûretle sû-i isti'mâl iken hiçbir 'âkil-i munsif bunlara dâir îrâd-ı makâl eylemez. Tenâkuhdan murâd tenâsüldür. Artık bir racul dâire-i iktidârı müsâ'id olur ise her def'a-i vikâ'ı, haml ü tevlîde müsta'id bir mer'e-yi gayr-i menkûha ile icrâ ederse hakkıyla îfâ-yı

171 Y: tezvîci.

vazîfe ederek musîb ve müsâb olur. Ve kezâ vazîfe-i tenâsülü ta'tılden başka bir şey'e muktedir olamayan ricâl elinde esîr bulunan ahrârın dahî nefsinin tahlîs ve ehline tezvîce iktidârı tab'an teslîm olunur. [26]

Nîce zâlim ve bî-insâf vardır ki zevce veyâhud cariyelerinin âb u tâb u tarâvetine hâlel gelmemek için gûnâ gûn esbâb u vesâyitle hamli men' ederek keyfe mâ ittefaka vâki' olur ise iskât ve izâ'a zımnında bî-çare anaları icbâr iderek ba'zen iki başlı katl-i nefse bâ'is oldukları hâlde yine sîmâlarında eser-i teessür görülmez. Vâveylâ! Ve bir-nîce sûret-perestân da tuğyân-ı tabî'atı tağyîr-i hakîkat mertebesine kadar götürüp muhabbet-i gılmânı muâneset-i nisvâna tercîhen ihtiyâr ve bu vâdîde nazmen ve nesren nîce mugâlata-i galîza îrad ile vâye-dâr-ı nazar u istidlâl olmayan bir takım kulûb-i zaîfe ashâbı kendülere peyrev-i dalâl etmektedirler. 'Akl-ı selîm ve tab'-ı müstakîm ashâbına göre hücneti beyyin ve tab'an ve 'aklen hurmetini istidlâl heyin olduğundan ana dâir mukaddimât[1] redd ü ibtâl serdine hâcet yoktur. Fakat î'âde-i zikrine tenezzül olunduğu ifâdât-ı âtiyyeyi tefhîm içündür. Şöyle ki; Ashâb-ı nazar 'indlerinde ma'lûm ve müsellemdir ki gerek iskât-i cenîn beliyyesi ve gerek böyle vâdî-i gayr-i 'âdîde icâle-i [27] efkâr iştihâ olunması muhâfaza-i efrâd ve ahlâka dâir kavânîn-i mevcûde vü mukteziyyenin vaz' ve icrâsına çendân kuvvet ve ehemmiyet verilmediğindendir. Hâlbuki bir hey'et-i ictimâ'iyeye eczâsından bulunan bir ferd cemî' tevâbî'yle ol hey'etin sermâye-i servet ve sa'âdetinden ma'dûd olmak cihetiyle mâl ü mülk ve evlâd ü 'iyâlinin rakabe-i tasarrufunun kendüye ihtisâsı mutlak değildir ve belki yalnızlık 'âlemi gibi nefesine bile tasarrufu 'ale'l-ıtlâk olamaz. Bir âdem silk-i milkine münselik hâne ve bâğçe ve tarlasını eczâsından bulunduğu hey'et-i ictimâ'iyyenin fâide-i 'umûmiyyesi kâidesine tatbîken tasarruf eder. Çünkü hukûk-ı 'âmmeye riâyetle hukûk-ı hâssa hâsıl ve 'aksi hâlinde hukûk ve emniyyet esâsıyla mahv u müzmahil olur. Şöyle ki bir âdem hânesi[ni] mahallenin vaz'ına ve nezâfet u tahâretine ve'l-hâsıl cîrânının sıhhat u selâmet ve menfa'atine elverecek sûrette inşâ edebilip yoksa yalnızlık 'âlemi gibi yalnız kendü murâd ve menfa'atince te'sîs-i binâ ve yetişmiş bir bâğçe veya ormanını zımnından daha a'zam bir [28] fâide göstermedikçe ve'l-hâsıl hey'et-i ictimâ'iyyenin re'y ve rızâsını almadıkça kal' ve ifnâ ve tarlasını mer'â ve mer'âyı tarla edemez. Ve kezâ evlâd ü 'iyâlinin terbiyyet ve islâh-ı ahvâli husûsunda kânûn-ı tabî'iden mâ-'adâ kavâ'id-i mevzû'a-i milliyyeyi ittibâ'a mecbûr olur. Zîrâ bunların herbirinden hey'et-i ictimâ'iyeye 'âid fâide vardır ki anların izâ'ası şer'an ve 'aklen mes'ûliyyeti dâ'idir. Bu sûrette bir âdem gerek tabî'î ve gerek iktisâbî her ne bizâ'âya mâlik ise andan hey'et-i ictimâ'iyyeye 'âid fâideyi kayb etmeyerek temettu' edebilip yoksa sermâye-i servet-i 'umûmiyyeyi kendü

hevâ-yı nefsânîsi zımnında isrâf ve ifnâya me'zûn olamaz. İmdi mahsûlâtın e'azz ve enfa'ı olan cins-i insânın teksîrine ve ânı ve mâyesini izâ'a yolunda bulunan efrâdın men' u tahzîrine çalışmak hasebe'l-vilâye hükûmetin akdem vezâyifinden olmasıyla bâlâda bast u beyân olunan fesâdât ve sû-i istî'mâlâtın her birini kaviyyen ve kat'iy-yen men'e kâfi usûl ü vesâ'itiyle ortadan kaldırmak vâcibdir. [29]

Su'âl - İnsânın hayvânât-ı sâireden bu cihetle dahi temeyyüzü vardır. Şöyle ki cimâ' u vikâ'ları öyle bir zemâna mahsûs olmayıp 'ale'd-devâm temettu' etmek istitâ'atındadırlar. Gerek ricâl ve gerek nisvân her zaman ve mevsimde bu lezzetle telezzüze bî'tab' sâlihdirler. İmdi kadınların da her zaman teskîn-i âteş-i iştiyhâya salâhiyetleri tabî'îdir.

Cevâb - Cins-i beşerin her zaman tenâsüle isti'dâdı evvelen tezâyüdü begâyet matlûb olduğundan ve sâniyen te'ayyüşü hayvânât-ı sâ'ire gibi sırf i'âne-i tabî'ate muhtâc olmayıp tedbîr ile her mevsimin ya'nî mizâc-ı etfâle lâzım olan derece-i i'tidâlin istihsâline muktedir bulunduğundandır. Yoksa hamille tabî'atdan hakîkaten tekâzâ munkatî' olmuşken mücerred zevk-i sâbıkı tasavvurla hâsıl olan iştiyhâ-yı ca'lî-ye hizmet için mâye-i şerîf-i insânîyi ya'nî nutfeyi izâ'aya âlet olmak için değildir.

Su'âl - Bu sûrette bir mer'e-yi hâmil ile mücâmâ'a da gayr-ı câiz olmak lâzım gelir? [30]

Cevâb - Hây Hây! Tab'an, 'âdeten memnû' olmalıdır. Zirâ mâye-i insânîyi izâ'a'dır. Ve bu bâbdaki isrâfa zarûretten gayrı ma'zeret yokdur. Çünkü 'umûm efrâd için ol kadar tezevvüc ve teserrîye istitâ'at yokdur.

Ashâb-ı insâf olan bir kerre mülâhaza eylesin ki nutfe denilen madde nîce nîce duhûr u a'sâr 'âleminde devr ve 'anâsır u mevâlîdde seyr eylemiş; ya'nî gâh buhâr ve gubâr olup göğe ağmış ve gâh yağmur ve kar olup yere yağmış ve'l-hâsıl ot olmuş, et olmuş, ba'dehû bize gıdâ olarak bunca merâtibden süzülüp hâlen ufk-ı a'lâ-yı insâniyyetden baş göstermeğe bir mertebe kalmış iken anı ihtilâma ihtimâl verip de süste-i sâbûn [ile] itlâf eylemek veyâ kendü nefsinin veyâhud bir nâkısanın zevk-i nefsânîsine fedâ etmek câiz olur mı?

Su'âl - Velev süllime bu kâ'ide-yi mebsûtaya herkes tatbîk-i hareketle emr-i tenâsüle iktidârı kadar sa'y murâd eylesin. Mâdâm ki nüfûs-ı mevcûde-i zükûr ve inâs hemânki yekdîgere mukâbil ve müsâvî halk olunmuşdur. Artık [31] temâmen ifâ-yı vazîfe için müte'addid zevce almak bir nev' âherin hukûkuna tecâvüzü müs-telzim olacağından imtinâ'-ı tabî'î tahtında değil midir?

Cevâb - Ma'lûm ola ki bu mes'ele Avrupa feylesofları meyânında nîce 'asırlardan berü mevzû'-ı bahs olub her çend âyîn ve 'âdetlerine teba'iyyetle birçoğu kesret-i nikâhı zemm u tezyîf yolunda kadınlarca hûş-âyende ba'zı sözler söylemişler iseler de (Vultur) [=Voltaire] ve (Monteskyu) [=Montesquieu] ve daha ba'zı 'umde-i 'ulemâ-yı Efrenc bu husûsun sebebini tabî'atda taharrî eyleyerek ekâlîm-i hârre ve mu'tedilede nüfûs-ı inâsın kesretiyle sür'at-i bülûğ ve inhitâtını ve ricâlin nedretiyle tabî'atlarında 'aşkın galebe ve şiddetini kesret-i nikâha esbâb-ı mücbire-i tabî'atdan 'add u îrad eyledikleri kitaplarında mufassalan mestûrdur. Fakat işbu su'ale o yolda cevâb vermeğe hâcet görmem. Yalnız şurasını beyân ve ihtâr eylerim ki bahsimizin ibtidâsında dahi bast eylediğim vecihle 'âlemin ni'meti efrâd-ı Âdem'e mütesâviyen taksîm olunmak mümkün ve câiz olamayıp istihkâk şartı meydânda olduğundan [32] sûrî ve ma'nevî sa'y ile istihkâk kazanmış olan ebnâ-yı cinsimize ictinâ-yı semere-i sa'yine destres olmakdan ziyâde meşrû' ve memdûh bir şey olamaz. Meselâ Zeyd yirmi beş kıyye ve Amr elli kıyye yük kaldırmak istitâ'atında halk olundukları için Amr Zeyd'in iki misli ücrete ve binâen 'alâ zâlik Zeyd'in iki misli ni'mete nâil olur ve âna Zeyd'e müsâvî olmak için ücreti nâkıs almak ve ne de ücreti tevsî'-i dâire-i refâhiyyet ü râhatına sarf eylemek teklîf olunabilir. Şu kadar var ki yine bâlâda beyân olunan envâ'-i istihkâkdan hâric olarak si'a-i hâlini gasb u sirkat yolunda teharrî edenler men' u tahzîr ve bi'l-âhare sa'yile kazananlar takdîr ve tahsîn olunmak esbâb-ı terakkî-i medeniyyetin birincisidir.

Eğer bahsimiz şunun bunun menkûha veyâ nâmzedlilerini cebr-i sûrî veya ma'nevî ile almağı tervîc yolunda olmuş olsa idi bu i'tirâz becâ idi. Hâlâ ki hey'et-i ictimâ'iyye meyânında halken hasenen ve müstesnen ve huluken a'lâ vü bâlâ nîce nîce muhadderât mübtelâ-yı 'acz u ihtiyâc [33] oldukları ve ba'zen (*Ma'âzallâhi Teâlâ*) sûret-i nâ-meşrû' ile kût-u yevmiyyesini kazanmak sûretine mecbûr buldukları meşhûd ve ma'lûm iken bu mülâhazaya mahal var mıdır, yok mudur? Ashâb-ı iz'ânın mütâla'asına havâle ve bir temsîl ile tasvîr-i hâle ibtidâr ederim:

Meselâ ciyâdet-i âb u hevâsı mahsûlât-ı mütenevvia'-i nâfia' inbâtına müstei'd hâlî bir tarlayı ehl-i zirâ'atden muktedir bir âdem gayrın hukûkuna bilâ tecâvüz dest-i tasarrufuna almak imkânı var ve komşuları zer' ve tasarrufuna 'adîmü'l-iktidâr iken bunun zer'ile fâ'ide kazanmak mı, yoksa komşuların iktidârsızlığını taklîd ile tezyîd-i servetten keff-i yed eylemek mi kangısı evlâdır, mülâhaza buyru-la. Ve bir de gerek hasebe'l-i'tikâd ve gerek taklîd tarikiyle vahdet-i nikâh tarafdarı bulunanların ahvâli mevki'-i tahkîke çıkılır ise bunların hâlleri kâllerinin temâm

zıddı ve mukâbili olduğu ya'nî herkes istediği kadar muhâlata eylemekte kesret-i nikâh tarafdârânıyla hem-hâl [34] buldukları anlaşılıp ve farkları yalnız fi'illerinin 'adem-i meşrû'iyyetiyle birçok tecâvüzât ve itlâfâta bâ'is olmak kazıyyesi idüğü tebeyyün eder.

Latîfe

Kardinallerden biri tarîk-i ruhânîyyete kable'd-duhûl hâsıl eylemiş olduğu iki nefer mahdûmlarını dîğerk refîklerine takdîm eyledikte bu keyfiyyet mezhebce müstağreb ve belki müstehcen görülerek huzzâr tarafından hemz ü lemez olunduğunu mümâ ileyh gördüğü gibi -“Eyyühe'l-ihvân! Niçün beni istihzâ ve izdirâ ile tahcîl ediyorsunuz? Vallâhi cümlemiz bir hâlliyiz. Fakat benim sizden farkım zürriyetimi kabûl ve da'vet eylediğimdir.”- cevâb-ı savâbıyla ol hey'et-i gâfileyi 'itâb eylemiştir.

Su'âl - Ba'zı kütüb ü resâilde kesret-i nikâh nutfeye kıllat ü za'fiyyet îrâs iylediğinden buna münhemik [35] olan kavim arasında emr-i tenâsüle tedennî 'ârız olduğu ve hattâ hey'et-i İslâmiyyedeki kıllat-i nüfûs keyfiyyeti bundan neş'et eylediği iddi'â ve isbât olunmaktadır. Buna ne dersiniz?

Cevâb - Vâkı'a öyle iddi'âlar olunmuş ise de hiçbir vakit isbât olunamamıştır. Bunun cevâb-ı savâbı şudur ki evvelen; 'askerlik millet-i İslâmiyyeye mahsûs olduğu hâlde nîce sinîn u a'sârdan berü dâhilî ve hâricî mütevâliyen harble iştigâl olduğu nüfûsca hadd-i kıyâsa gelmez derecelerde telefâtı müstelzim olmuş ve olmakda bulunmuştur.

Sâniyen; Yakın zamanlara kadar 'illet-i tâ'ûn ve 'ilel-i sâire gûnâ gûn memâlik-i İslâmiyyede hiçbir tedbîr ü tahaffuza rast gelmeyerek seyerân ve sereyân etmekte nîce nîce kurâ ve kasabât bu mesâibin sademâtıyla harâb olmuş ve el-ân esbâb-ı hıfz-ı sıhhat ve mâ-lezime-i medeniyyet gereği gibi mükemmel olmadığından bu telefât az çok yine devâm eylemekte bulunmuştur.

Sâlisin; ebe nâmiyle bir takım cehele-i nisvân tabîblik yolunda halkın nisvân ve sıbyânına musallat olub envâ-ı eczâ-yı hârre ve 'ameliyyât-ı dârre ile hastaları [36] son nefese götürdüğünden sonra nefese mürâcâ'atla ser-habâd okutdurarak bî-çârelerin sermâye-i 'ömürlerin berbâd eyledikte olduklarından fazla bî't-tecrîbe öğrenmiş oldukları iskât-ı cenîn devâlarını sekiz yaşındaki sabiyyelere varıncaya kadar öğrettiklerinden esnâ-yı 'ameliyyâtda anasıyla berâber gayb olunan çocuklar hâric ez-hesâb tutulduğu hâlde hemânki yalnız bu tarîk-i itlâfla senevî birkaç çocuk kayb eylemeyen karye yokdur. Artık şehirler ve hadem ü haşem sâhibi hânedânlar içinde

sûret-i fecî'a-i cângedâzîde-i serzede-i vukû' olan itlâf u izâ'alar hadd u 'adedden hâric idüğü ma'lûm ve müsellemdir.

İşte memâlik-i İslâmiyyede nüfusun 'adem-i tezâyüdünün esbâb-ı sahîhası bunlar olup ve illâ bir ikiye müsâvî olmadığı ve zevcenin te'addüdüyle nutfenin kıllet ü za'fiyyeti zu'm-ı bâtil idüğü câ-yı nazar değildir. Zîrâ racul için tevekân-ı tabîî olmaksızın vikâ' imkânı yoktur.

Su'âl - Ahvâl-i 'âlem ve atvâr-ı benî Âdem'i nazar-ı tedkîk ve imtihandan geçirmiş ve geçirmekde bulunmuş olan [37] bunca meşâhîr-i hukemânın redd ü ibtâl eylemekde oldukları böyle haksızlığı iltizâmınız te'accübden gayrı neyi intâc eder? Ve böyle tenhâ-rev-i vâdi-i hayâl olmak ve cümleye muhâlefet gibi bir hatâ-yı sarîhi ihtiyâr eylemek ma'kûl müdür?

Cevâb - Teessüf olunacak ahvâlden biri de budur ki ehl-i taklîd tâife-i Efrenc'in intizâm-ı ahvâlini gördükçe bunun 'illet-i mûcibesini tahkîk ve taharrî tarafını kat'an hâtıra getirmeyerek "كل ما جاء من الحبيب حبيب."¹⁷² medlûlünce anlarda görülen 'âdât ve i'tikâdâtın cemî'ine 'ayn-ı istihsân ile bakarak 'ayn-ı isâbet görmekde olduklarından bî-çâre Avrupalılar'ın serbest-i efkâra mâlik olmazdan evvel tutulmuş, ve el-ân zîrbâr ve itibâ'ından külliyyen çıkacak derecelere gelmemiş oldukları ahkâm-ı dîn ve 'âdât-ı pîşini işte böyle makâm-ı istidlâlde îrâd ve mea'-hâzâ hukemâ-yı Efrenc vahdet-i nikâh mebâhisinde bu müdde'iler kadar dahi ta'assub eylemeyip hak nâ-hak bir takım 'ilel ü esbâb ta'dâdıyla şu iki şıkkın dahi tabîî olduğunu isbât etmekte idirler. Nitekim zîrde bast u beyân olunan [38] tercüme mütâla'asından hakikat-i hâl tahakkuk ve su'âl ve i'tirâz dahi "Aslını bilmem ammâ şahidim." kavli gibi udhûke kabîlinden olduğu tebeyyün eder.

Meşhûr feylesof Voltur'ın [=Voltaire] kavli

'Âdât-ı milliyye ve i'tikâdât-ı dîniyyelerine vukûfumuz olmadığı cihetle beyne'l-İslâm kadınlar müddet-i hayâtlarında esîr ü mazlûm ve mîrasdan bile mahrûm kaldıkları ve i'tikâdlarınca cennete duhûl-ı istihkâkları dahi olmadığı zu'm-ı fâsidiyle Müslümânlar zemm u takbîh olunurlar idi. Hâlbuki hakikat-i hâl böyle değildir. Bu müddeâ'ya delîl Kur'ân'ın kadınlar hakkında olan dördüncü sûresinde ya'nî Sûre-i Nisâ'da kendülere hisse-i irsiyye ta'yîn olunmuştur. Şöyle ki bir kız birâderinin

172 "Sevgiliden gelen her şey sevilir."

aldığı mîrasın nısfına nâ'il olur ve eğer yalnız verese kızlardan 'ibâret bulunur ise beyenlerinde mütesâviyen taksîm olunmak üzere terekenin sülüsânı kendülere 'âid ve bâkîsi meyyitin verese-i 'asabiyyesine râcî'dir. Ebeveyn için dahi südüs hisse-i mu'ayyene mukarrerdir. Zevcelerin esâreti bahsi [39] ol kadar zaîfdir ki Şeriat-ı Muhammediyye'de bir zevcenin esbâb-ı meşrû'a serdiyle zevcden müfâratat talebine istihkâkı vardır. Müslümanlar iki kız karındâşı birden ve karındaş kızlarını ve süt kız karındaşlarını ve rebîbelerini tezevvüc edemezler. Bu husûsda Roma'dan bu yolda ruhsat iştirâ eden Hristiyanlardan metîn ve müdakkikdirler.

Gelelim (poligami) ya'nî kesret-i nikâh bahsine Hz. Muhammed [*sallallâhu 'aleyhi ve sellem*] 'asrında hadd ü 'addi olmayan kesret-i nikâhı dört ile tahdîd eylemiştir. Ve me'a-mâ-fîh dört zevceyi hâllerine göre idâre fevka'l-gâye yesâr ve iktidâra menût olduğundan bu istihkâktan müte'ayyinân-ı milletden gayrı istifâde edenler yokdur. Bu sûrette kesret-i nikâh muttasılan tahtie vü ta'yîb eylediğimiz gibi hey'et-i İslâmiyyece bir hatâ olmayıp bilâ-tahkîk yazılmış ba'zı kütüb ü resâilde beyân olduğu gibi tedennî-i nüfûslarına sebep olduğu dahi vâkî' değildir. [40] Millet-i Yehûd'un kitapları mücebince (Lâmeh)'den¹⁷³ [=Lameth/Lamek] berü 'ale'd-devâm te'addüd-ü nikâh ruhsatıyla müstefîd ederler. Hz. Dâvûd'un [*'aleyhi's-selâm*] on sekiz zevcesi olub her-çend Hz. Süleymân'ın [*'aleyhi's-selâm*] yedi yüz zevcesi olduğu mervî ve muhakkak ise de Hz. Dâvûd'un sünnetine tatbîkan pâdişâhlar için on sekiz 'adedi hadd-i meşrû' 'add itmeğe ahbâr-ı Yehûd ittifâk eylediler. Yahûdîler'e kendi şeri'atlerinin işbu ruhsatından müstefîd olmaklığa idâre-i İslâmiyye ruhsat vermez. Fakat Afrîkâ ve Asyâ'da kuvve-i nakdiyye her kuvvete gâlib bulunduğu içlerinden ehl-i yesâr bu imtiyâzın icrâsına fûrce-yâb-ı ruhsat olur. (Voltaire'in işbu ifâdesine esassız denilemez ise de hey'et-i İslâmiyye'nin muktedâ ve melce-i meşrû'u bulunan saltanat-i muhikka-i 'Osmaniyye'de bu türlü tecâvüzât hiçbir vakitte rehîn-i cevâz olmadığına [41] nazaran memâlik-i mahrûsanın gûnâ gûn esbâb-ı ihtilâl ile eyâdi-i mütegalibede kaldığı zamanlar belki bir mahallde şer' ve kânûndan gâfil bir iki câhil muhtılın âsâr-ı sû-i sanî'aları olmak ihtimâli vardır.)¹⁷⁴ Roma imparatorlarından Birinci (Valantin) [=Valentinian] (Hristiyanlık

173 Dipnotta şu ifade yer almıştır: Lâmeş Kâbilin evlâdından olub kable't-tûfân mu'ammer ve ibtidâ bu zât iki zevce ile hemser olmuştur.

174 Pertev Edhem Paşa Voltaire'nin metninin bu bölümünde bulunan şu kısma tercümesinde yer vermemiştir: Ciddi olarak [bu konu] ile bağlantılı olan [bir husus şudur]: Halkın lideri Lelius Cinna, Cæsar'ın ölümünden sonra, diktatörün kadınların istedikleri kadar koca almasına izin veren bir yasa çıkarmayı amaçladığı ilan etti. Hangi mantıklı adam bunun Cæsar'ı tuhaf hale

iddia'sıyla berâber kendüsünün birinci zevcesi ve imparator (Gratiyan)'ın [=Grati-an] vâlidesi olan (Severa) sağ iken (Justin) [=Justinian] ile dahi tezevvüc eylediği müsbet ve hâl ve iktidârı müte'addid zevcâtın idâresine kâfi bulunduğundan bu bâbda müşârun ileyh vâreste-i töhmettir. Fransa kralları kudemâsından (Gontran) [=Gontran], (Şelber) [=Cherebert], (Sigeper) [=Sigebert], ve (Şilberk) [=Chilperic] dahi müte'addid kadınlarla tezevvüc eylemişlerdir. Bunlardan (Hontran'ın) sarayında zevce-i menkûha-i meşrû'ası olarak (Vantrant) [=Venerande] ve (Merkatr) [=Mercatrude] ve (Vustvizil) [=Ostregilda] mevcûd ve mütemekkin idiler. Ve (Şelber'in) [=Cherebert] dahi (Merufleyt) [=Merflida] ve (Markoviz) [=Marcovesa] ve (Tioduzil) [=Theodogilda] nâmında üç zevcesi var idi. Eski Cizvitlerden (Nunut)'ın [=Nonnotte] bunlara mânend yüzden ziyâde müsbet ve muhakkak [42] vuku'âtı kitabında tağyîr ve inkâr eylemesi câ-yı istiğrâbdır. Bir haylî vakit bu yolda tahkikâtı hâvî kitaplar Cizvitler'in bakiyyesi bulunan kasabât ve şehirlerde satılamaz idi. Zîrâ bunlar ma'lûmât-ı tâmmе ashâbından bulunmayan bî-çâre ahâlîyi iğfâl ederler idi. Mûmâ ileyh (Nunut) 'ilm ü 'irfân cihetiyle daha mümtâz ve mükemmel bulunan (Papas Danyâl) bilâ-te'vîl ve tenahnuh Fransa krallarının kesret-i nikâha dâir hâllerini sihhati vechi üzere ikrâr ve iş'âr eylemiştir.

Mûmâ ileyh Danyâl Birinci (Daguber)'in [=Dagobert] üç zevcesi olduğunu inkar etmediğinden başka (Tiuduyzel) [=Theodoret] ve Vizigalt [=Visigalde] nâm zevcesi sağ iken (Dötri) [=Deutery] nâm kadın ile dahi tezevvüc eylediğini ve mûmâ ileyhânın ise zevce-i sâbıkı ber-hayât bulunduğunu beyân ve tizkâr ve bu husûsda mûmâ ileyh (Daguber) dayısı Kloter'in [=Clothaire] isrine gittiğini ve işbu Kloter de diğеr üç zevcesi daha var iken birâderi (Kliudebir)'in [=Cleodimir] zevce-i metrûkesini tenkîh eylediğini ilâve-i makâl eylemiştir. Müte'addid papalar [43] ve müctehidîn-i âyîn-i 'İseviyye taraflarından dahi ba'zı cihetlerle te'addüd-i nikâha ruhsat verildiği mesbûkdur.

Ez-cümle kilisa târîhinin muharriri (Abe Diflory) [=The Abbé Fleury] kilisaların bu bâbdaki usûl ve 'âdâtını tahkik ve tasdik birle şu vecihle beyân eder ki Mîlâdî 726 târîhinde aşağı Almanya'da İkinci (Greguvar) [=Gregory] tarafından halîfe bulunan (Bonifas) [=Boniface] nâm râhibin (Bir racül kangı ahvâlde iki zev-

getirmek için icat edilen popüler bir hikâye olduğundan şüphe edebilir ki? Bu, bir senatörün senatonun dolu olduğu bir zamanda resmi olarak Cæsar'a memnun olduğu herhangi bir kadınla birlikte yaşama izni vermesini istediğini belirten başka bir hikâyeye benziyor. Böyle aptalca hikâyeler tarihe leke sürer, onlara itibar edenlerin gönüllerini incitir. Montesquieu'nun bu masala itibar etmesi-üzücü bir durumdur.

ce almağa muktedir olur?) deyü vâki' olan bir istiftâsı üzerine müşârün ileyh papa 12 Mayıs 726 târihiyle yazdığı cevâbında “Eğer bir kadın vazîfe-i zevciyyeti îfâya muktedir olamayacak bir 'illetle ma'lûle bulunur ise zevci dîğeri 'akd u tezvîce muktedir olur. Fakat hastaya mu'âvenet-i mukteziyyeyi îfâ etmek üzerine lâzımdır.” deyü beyân eylemiştir. İşte bu usûl hikmet-i hükûmete muvâfık olduğuna şüphe yoktur. Zîrâ tezevvüc şânından olan ahâlîye bu ruhsat mûcib-i vüs'at ve suhûlettir.

Ammâ ne hikmet ve ne de hükûmet ve ne de tabî'ate muvâfık olan usûl yek-dîğeri [44] müfârat eden zevceynin hiçbirisini min-ba'd tezevvüc edememek âdetidir. Çünkü bu makûle bir âdem hey'et-i ictimâ'iyeden munkatî' olmuş bir nesil demek olduğundan başka, bunların tekzâ-yı tabî'atle mecbûren ve muttasılan irtikâb edecekleri hatîâtın mes'ûliyyeti 'indallâh bu kânûnun vâzî'na râci' olacağı şüpheden vârestedir.

Papaların bu makûle hüküm ve iftâları dâimâ hükûmet ve efrâd-ı tebe'anın vikâye-i fevâidi yolunda vâki' olmamıştır. İşte bu İkinci (Greguvar) [=Gregory] sâ-lifu'z-zikr mektûbu zeylinde hâl-i sabâvetinde velîleri tarafından kilisaya nezr ve vakf olunmuş sabî ve sabiyyeleri ilâ âhiri'l-'ömr tezevvücden men'î tenbîh eylemiştir. Bu kânûn-ı zâlimâne mahz-ı cehilden münba'is idüğü âşikârdır. Zîrâ bu keyfiyyet nice nesillerin inkıtâ'ına sebebiyyet vermek ve henüz irâde vü ihtiyârları te'ayyün etmemiş âdemleri cebren mürîd ittihâz etmek ve bî-çâre çocukları kendülerden sudûr eylemeyen bir nezr kaydıyla ile'l-ebed giriftâr-ı esâret etmektedir.

Bu ise hürriyet-i insâniyyeyi esâsen ihlâl u ifnâ ve düz vechesi Allah [45] ve insâniyyete karşı hareket-i 'isyâniyyeye ictirâdır.

1539 sene-i mîlâdîsinde Hesse hükümdârı (Filip)'in [=Philip] Protestân mezhebinde iken müte'addid zevceleri olduğu meşhûr ve bundan mâ'adâ bizzât kesb-i mu'ârefe eylemiş olduğum Almanya hükümdârlarından birinin pederi Protestan mezhebinde bir kız ile tezevvüc eylemişken Katolik mezhebinde dîğeri birini dahi aldığı ve evvelki zevcesinin kemâ-kân ibkâsına Papa cânibinden ruhsat verildiği kezâlik muhakkaktır.

Her çend inkârda ısrâr olunmakta ise de meşhûr ve mütevâtirdir ki İngiltere'de müsteşâr-ı devlet bulunan (Kvupır) [=Cowper] bir hânede iki zevcesi olup kemâl-i ittihâd ile te'ayyüş eyledikleri bunların üçüne de şân u şöhret olmuşdur. Müsteşâr müşârün ileyhin tervîc-i te'addüd-i nikâh bahsinde kaleme almış olduğu bir risâle el'ân ashâb-ı merâğdan birçok zevât yedlerinde mevcûddur.

Ba'zı memâlikte ittihâz olunan kânûn mücebince kadınlar müte'addid zevce tezevvüce me'zûn olduklarına dâir ba'zı [46] müelliflerin kavline i'timâd olunmamalıdır. Ricâl nisvân üzerine kavvâm ve sıfat-ı gayretle muttasıf ve benâm oldukları hâlde her mahalde vâzı'-ı kavânîn anlar iken böyle bir esâs üzerine vaz'-ı kânûn etmeyecekleri bedîhîdir.”

Böyle tarîk-i müstakîm-i tabî'ate nâ-muvâfık haberin 'ale'l-ekser dürûğ-ı bî-fürû' idüğü tahakkuk eder. Gâyet-i mâ-fi'l-bâb eski seyyâhîn ba'zı memâlikde mütesâdif oldukları sû-i isti'mâlâtı kavânîn-i mevzû'a makâmında görüp öylece ma'lûmât vermek ihtimâli de inkâr olunamaz.”

(Li-müellifihi) (Vultur) [=Voltaire] işbu bahsin zeylinde *Mer'etü'l-mü'minîn* nâm kitabdan rivâyeten Sultân Süleymân vüzerâsından birisinin İmparator Şar-lken'in [=Charlemagne] havâssından birine hitâben yazmış olduğu bir mektûb-ı hezl-âmîz ile bunun cevâbını dahî derc eylemiş olduğundan mütâyeye kasdıyla tercümesine mübâderet kılındı.

“... Hristiyân!¹⁷⁵ Benim katresini ağzıma koymadığım şarâbın sen ayda bir fıçı-sını süzerken Kitâb-ı münezzelde bizce rehîn-i cevâz olan dört zevce ile tezevvücü-mü [47] ta'yibe salâhiyyetin var mıdır? Benim yatakda geçireceğim zamandan ziyâde sen tere beze başında tazyî'-i evkât eylediğin hâlde 'âleme ne hayrın olur?

Ben hiç olmazsa metbû'-ı mu'azzamım hizmetîçün senevî dört çocuk hâsıl ederim. Sen ise şu hâlinle ancak bir çocuk meydâna getirebilsen de mülâhaza eyle ki dimâğı hamr buhârı ile muhtell ü mu'allel bir meyhûr-zâde neye yarar?

Bi'l-farz benim zevcelerimden ikisi nüfesâ buldukları hâlde Şeriat'imizin mesâğınca dîğerk ikisini istihdâm etmeyeyim mi? Senin yalnız olan zevcenin hamlinin son aylarında ve hastalık ve nüfesâ hâlinde ne edersin? Ve kangı yolu tutarsın? Mutlaka 'ayıplı bir 'atâlet veyâhud irtikâb-ı fevâhişe mecbûriyet hâlinde bulunursun. İşte iki kebâir arasında kalacaksın ki lâ-muhâle ba'de'l-memât cezâ-yı mâ-yelîka mazhar olacaksın. Meselâ Hristiyanlarla mütemâdiyen eylediğimiz harbde yüz bin nefer gâibimiz olsa işte yüz bin kadın infâk u iksâya muhtac kalmış olur. İmdi bunların mu'âveneti muktedirlere vâcib değil midir? [48] Vay hâline ol gayretsiz müslümânın ki bunlardan dört hasnâ vü müstesnâ kadını zevce-i meşrû'ası olarak hânesine kabûl edip onların hâllerince idârelerine uhdedâr olmaya!

175 Voltaire'nin metninde bu hitap “Chien de chrétien” olarak geçmektedir. Bk. M. De. Voltaire, “Femme”, *Dictionnaire philosophique III*, Paris, ed. Garnier (1979), 19/103.

Sizin memleketinizde cüst ü çâlâk horoslar ve kuvvetlü koçlar ve salâbetlü boğalar yok mu ki anların mu'âmele ve idârelerinden 'ibret alasınız?

Sen beni dört zevce ile ta'yîb edersin. Hâlbûki bizim peygamberimiz dokuz ve Hz. Dâvûd on sekiz ve Hz. Süleymân üç yüz câriyeden mâ'adâ yedi yüz menkûha almışdır. Benim ef'âlimde ne kadar muktesîd olduğumu var kıyâs et de böyle bir kanâatlı zâtı hırs u âz ile ittihâm¹⁷⁶ eylemekte keff-i lisân eyle! Ben senin 'ayş u nûşine ta'arruz etmediğim gibi sen de benim zevkime müdâhale etme. Sen şarâbın envâ'nı seçiyorsun, bırak ki ben de kadınlardan dört melek-sîmâ seçeyim. Herkes kendi memleketinin usûlünce te'ayyüşe terk olunsun. Senin şapkan bizim sarığımızı tesviyeye miyâs olamaz. Benim ile berâber kahveni iç de yıkıl git. Taht-ı nikâhında bulunan Almanya dilberini ohşa. Zîrâ senin için andan mâ'adâ yokdur.

[49] Cevap

... Müslümân!¹⁷⁷ Dur ki kahvemi içmezden [evvel] senin kelâmını cerh u ibtâl eyleyeyim. Dört zevce alan bütün gün yekdîğeri iftirâ ve ızrâr ve mudâr bih ile ta'cîze müheyyâ câdûları almış olur. Böyle hâne ihtilâf ocağıdır. Bunlardan hiç birisi seni sevemez. Zîrâ herbiri senin rub'una mâlik olduklarından anlar da sana gönülleri- nin rub'unu verirler. Bunlardan hiçbirisi seni eğlendiremez. Çünkü mahbûs olub senden mâ'adâ kimseyi görmediklerinden dolayı seninle söyleşecek lakırdı bilmezler. Senden gayrıyı tanımadıklarından beher-hâl senden usanmışlardır. Sen anların hâkim-i mutlakı olduğun için elbette senden müteneffirdir. Üzerlerine bir harem ağası musallat eylemişin ki ziyâde şemâte eyledikleri hâlde anları kamçılar. Sen ise kendünü horosa teşebbüh ediyorsun. Ammâ bir horos ebedî tavuklarını kamçılarlatmaz. Misâl alacak isen diğerk hayvânâtdan al. Ve istediğin kadar onlara müşâbih ol. Ammâ ben âdem gibi sevmek isterim. Ve gönlümü temâm veririm. [50] Tâ ki bana da temâm versinler. Bu mübâhaseyi ahşam madamıma nakl edeceğim. Me'mûl ederim ki pek memnun olur. Gelelim şûrb-i hamr mes'elesine; her-çend hamrin isti'mâli 'Arab memleketinde fenâ ise de Almanya'da nafi' ve memdûh bir şeydir. Allah'[a] ismarladık.¹⁷⁸

176 Y: ithimâm.

177 Voltaire'nin metninde bu hitap "Chien de musulman" olarak geçmektedir. Bk. Voltaire, "Femme", 19/104.

178 Voltaire, "Femme", 19/ 99-104.

Hakîm-i Meşhûr Monteskyu'nun [=Montesquieu] Kavli

Ekâlîm-i hârrede tâife-i nisâ ekseriya dokuz on yaşında bâliğa olduklarından daha kendüleri 'ahd-i sabâvetde iken vâlide buldukları ve sinn-i temyîz olan yigirmi yaşında âb u tâb u tarâvetleri zâil olub bitdiği cihetle ekâlîm-i mezkûrede cemâl u kemâl-i tabî'î cem' olunamaz. Şöyle ki hüsn ü cemâlin satvet ü galebesi çağında hıffet-i tufûliyet ve 'akl u idrâkin kemâli hâlinde zevâl-i satvet-i sabâhat şu iki hâlde dahi kadınlarca mâni'-i mükemmeliyyet olduğuna mebnî bunların dâimâ dâ'ire-i tabî'atde kalmaları lâzım gelmekle işte ahvâl-i mebsûta ekâlîm-i mezkûrede kesret-i nikâhı intâc eylemektedir. [51]

Ammâ ekâlîm-i mu'tedilede letâfet-i âb u hevâdan dolayı tâife-i nisvân ekâlîm-i hârredeki kadınlardan pek çok zaman ziyâde vikâye-i tarâvet-i hüsn ü ân eylemekde oldukları gibi bülûğları geç olmak mülâbesesiyle çocuk doğurmaları dahi sinlerinin haylüce ilerlediği zemâne tesâdüf eylediğinden hemân ki kocalarıyla berâber ihtiyâr olurlar. Ve çünkü bunlar çok yaşayıp daha ziyâde gün gördüklerinden vakt-i tezevvüclerinde 'akl u idrâkleri ber-kemâl bulunduğuna binâen bi't-tab' zevceleriyle aralarında bir nev' sûret-i müsâvât tahassul ve buna da vahdet-i nikâh kânûnu terettüb eder. Bilâd-ı bâridede hasebe'l-iktizâ eşribe-i hârre isti'mâli ricâli i'tidâl-i mîzâcdan düşürmekde ve kadınların ise ber-muktezâ-yı 'iffet bu cihetce der-kâr olan perhiz-i tabî'atleri ricâl üzerine temâmiyyet-i 'akl fazîletlerini dahi intâc eylemekdedir.

Ricâli kuvvet ü fetânetle mümtâz eyleyen üstâd-ı çire-dest-i tabî'at kadınlara dahî hüsn ü ânı ihsân etmişdir ki kuvvet ü fetânetin zevâliyle ânların ve saltanat-ı [52] hüsn ü ânın izmihlâliyle bunların kudretleri nihâyet bulur. Fakat ekâlîm-i hârrede kadınların debdebe-i hüsnü ânı rey'ân-ı şebâb zemânını geçmeyerek anınla berâber karîn-i zevâl olur gider.

İşte Avrupa ikliminin tabî'atine vahdet-i nikâh ve Asyaca kesret-i nikâhın kânûn olmasına sebep-i sahîh budur. Hattâ dîn-i İslâm'ın Asya'da suhûletle şüyû'u ve Avrupa'da bi'l-'aks revâc bulamaması ve Dîn-i 'Îsâ'nın Avrupa'da takarruruyla Asya'da 'adem-i iştihârı, ve'l-hâsıl dîn-i İslâm'ın Çin'de tezâyüdüyle Nasrâniyyetin ilerü gidememesi cümleten sebep-i sâlifü'z-zikre mebnîdir. 'Ukûl-ü beşeriyye dâimâ kânûn-ı hikmet-i ilâhiyyeye tâbi' olup cemî' ahvâlde hüküm anın hükmüdür.

Ba'zı esbâb-ı mahsûsa Roma imparatorlarından (Valantin'e) [=Valentinian] memleketinde te'addüd-i nikâh kânûnunun vaz'ını tecvîz etdirmiş ise de bizim iklimimizin tabî'atine nazaran der-kâr olan i'tidâlsizliğine mebnî bu kânûn (Teudus) [=Theodosius] [53] ve (Arkadiyus) [=Arcadius] ve (Onoriyus) [Honorius] nâm imparatorlar taraflarından lağv olunmuşdur.

Her-çend kesret-i nikâh 'âdeti cârî olan mahallerde tezyîd-i evzâc servet ü sâ mânâna muhtâc ise de böyle mahallerde 'âdet kesret-i nikâhı îcâb eden mutlaka gınadır denilemez. Zîrâ akvâm-ı vahşiyede görüldüğü gibi ba'zı kerre fakr u ihtiyâc dahi müeddi-i kesret-i nikâh olmaktadır. Milel-i muktedire meyânında kesret-i zevcât levâzım-ı ihtîşâmdan ise de ekâlîm-i hârrede havâic-i beytiyyenin killeti cihetle 'iyâl u evlâd idâresi eshel olduğundan ve zirâ'at ve hirâset ve'l-hâsıl mekâsibde nisvândan dahi isti'âne olduğundan fukarâ takımını bile müte'addid zevce alabilirler.

Avrupa'nın mevâki'-i müte'addidesinde icrâ olunan tahrîr-i nüfûsdan anlaşıldığına göre zükûr ve inâsın hemânki mütesâviyen tevellüd iylemekte olup Asya ve Afrika kıt'alarında ise bilâhare nüfus-ı inâsın tevellüdâtı zükûrdan pek ziyâde bulunduğu tahkik ve isbât olunmuştur. Bu [54] sûrette Avrupaca vahdet-i nikâh ve Asya ve Afrika'da kesret-i nikâh muktezâ-yı iklîmdir.

Ekâlîm-i bâridede ise nüfus-ı zükûrun tevellüdâtı inâsdan pek çok olduğundan (Lama)ların kavlince kendü memleketlerinde bir kadının müte'addid zevc almasına vech-i cevâz budur. Fakat benim zannımca gerek zevce ve gerek zevcin te'addüdünü îcâb idecek derece-i cinsiyenin 'adem-i müsâvâtı hiçbir memleketde tasavvur olunamaz. Ancak bu tahkîkden garaz ittihâz-ı evzâc-ı müte'addide husûsunda her bir memleketin vahdet-i nikâh kânûn-ı tabî'isinden 'udûlü nüfûs-ı ricâl ü nisvânın kesret ve killeti nisbetince ma'zûr olabilir demektir.

(Bantam) memleketinde nüfûs-ı ricâl, nisvânın 'öşrü mertebesinde olduğuna dâir alınan haber sahîh ise bu keyfiyyet oraya mahsûs olarak kesret-i nikâhın 'illet-i mûcibesi olabilir. Herhâlde işbu tafsîlatdan maksadım kesret-i nikâh 'âdetini tervîc¹⁷⁹ ve tahsîn demek olmayıp yalnız esbâb-ı mûcibesini beyândan 'ibârettir. [55]¹⁸⁰

Fransa'da şu 'asrın 'ulemâsından beşyüzü mütecâviz 'allâmenin tecemmu'uyla te'lîf kılınmış olan [*Kâmûs-ı Bahs ve Tekellüm*]'de (poligami) yani kesret-i nikâh lügatinin şerhinde berrî ve bahrî hayvânâtın ekserîsinin ve 'ale'l-husûs hey'et-i müctemi'a ile te'ayyüş edenlerin dişileri müte'addid olup yalnız kaplan ve arslan ve emsâli gayetle vahşî ve yırtıcı hayvânâtlarla zaîf ve 'adedi az olan haşerât yalnız bir eş ile inti'âş etmekte olduklarını ber-tafsîl beyân eyledikten sonra benî beşerin bu bâbda ihtiyâr eyledikleri 'âdât ve i'tikâdâtı kânûn-ı hikmete tevfi'k yolunda garazlı garazsız

179 Y: tezvîci.

180 Montesquieu, *De l'esprit des lois*, éd. Nourse, (1772), 322-327.

birçok edille ve i'tibârât ityân ve îrâd eylemiş olduklarına ve saded-i bahsimiz ise hey'et-i ictimâ'îyye-i insâniyyenin sûret-i tezevvüc ve tenâsülünü tedkik kaziyyesi bulunduğu mebnî hayvânât hakkında olan tafsîlâtın tercümesinden sarf-ı nazarla yalnız insânların tenâkuh ve tenâsülüne dâir fikraların ber-vech-i zîr tercümesine ibtidâr olunmuştur: [56]

Ansiklopedinin te'addüd-i zevcât hakkındaki fikraları¹⁸¹

Ma'lûm ola ki Muhammedîler ve Hindîlerle birçok akvâm beynlerinde te'addüd-i nikâh mücâz olup bunun 'aksine olarak ba'zı akvâm arasında te'addüd-i zevc tecvîz olunmuştur. Şıkk-ı sâni'de tekessür ve tenâsül vazîfesinden zühûl ile yalnız dâ'îye-i şehvâniyye üssü'l-harekât ittihâz kılındığı bedîhî ve bu dahi 'akl u hikmete begâyet münâfîdir. Zîrâ bir racul müte'addid zevce ile vazîfe-i tenâsülü îfâyâ muktedir olup bir kadın ise müte'addid zevce karşı haml u tevlîde müsta'id olamadığından mâ'adâ ihtilât-ı nutfe hamlden inkıtâ'a başluca sebep olduğu fâhişe kadınların ahvâl-i mücerrebelerinden zâhirdir. Hâl böyle iken bu tarîk-i nâ-hemvâra¹⁸² gitmeyi (Tibet) ve (Butan) [=Bhutan] ile (Malabar) ve Hindistân'ın ba'zı mahalleri ahâlîsi hiçbir sened-i 'akliye müstenid olmadığı hâlde ihtiyâr etmişlerdir.

Bulduğumuz ekâlîm-i mu'tedile ve bâride nisbet-i tevellüdât pîş-i nazar-ı i'tibâra alınır ise cinsinin hemânki [57] müsâvâtı ve binâen 'alâ zâlik her bir racule bir mer'e i'tâ eylemiş olduğu görülür.

Ekâlîm-i hârrede nüfûs-ı inâsın tevellüdâtı erkekden ziyâde ve bülûğları sür'at cihetiyle fevka'l-'âde olduğu gibi inhitâtı pek çabuk yani yigirmi beş nihâyet otuz yaşlarında vâki' olur. Erkeklerde ise kaziyye ber-'aks olmakla işte şu sebeplerden dolayı bu iklimlerde kesret-i nikâh tabî'îyyü'l-husûldür. Hâlbuki ekâlîm-i bâride ahâlîsinin tabî'atlarında galeyân-ı 'aşk u hevâ ve feverân-ı mâye-i iştihâ geçce kaldığından dolayı kadınlarının letâfet u tarâvetleri zemânı daha mümted ve bu cihetle a'zâ ve endâmalarında tevlîd ve tenâsüle sâlih-i temâmiyyet olmasıyla ekâlîm-i hârredeki kadınlar gibi bunlarda çocuk düşürmek isti'dâdı dahi pek nâdirdir. Memâlik-i hârrede ise kânûn-ı iştihâ pek erken işti'âl ve çarçabuk kesb-i intifâ' eylediğine nazaran ekâlîm-i mezkûrede sâ'ir mahsûlât misillü insân ve hayvânât dahi sür'atle

181 S - Ansiklopedinin te'addüd-i zevcât hakkındaki fikraları.

182 S, Y: nâ-huvâr.

derece-i kemâle vâsıl ve 'ale'l-husûs tâife-i nisvân yigirmi yaşında [58] hâl-i in-kıtâ' ve inhitâta dâhil olduklarına mebnî görünen tefâvüte mukâbil cebr-i noxsân kabîlinden olarak kesret-i nikâh tabî'î olmuş olur. Ekâlîm-i bâride kadınları ise bunlar gibi olmayıp bülûğ ve tezevvücleri tâm vaktinde olduğundan otuz ve otuzbeş yaşında ter ü tâze bulduklarından ekâlîm-i mezkûrede kesret-i nikâh tab'an câiz olamaz. Ve kezâ havâsı sıcak olan iklimlerde tevellüdâtın ekseri inâs olduğu hevâsından ve büyük şehirlerde fesâd-ı ahlâkdan neş'et eder. Ve hevâsı soğuk ve mu'tedil mahallerde karyelerde tevellüdâtın 'ale'l-ekser erkek olmaları da hevâsının safvet u letâfetiyle [ve] fesâd-ı ahlâkın 'adem-i vücûdundan hâsıl olur. Şu hâlin başlıca bir sebebi dahi hevâsı mu'tedil olan iklimin ricâli kuvvetli buldukları ve bi'l-'aks ekâlîm-i hârre ahâlîsinin te'sîr-i harâret cihetiyle niseviyyü'l-mizâc olduklarıdır. Bu takdirce ekâlîm-i mu'tedilede vahdet-i nikâh tabî'î olduğu gibi ekâlîm-i hârrede kesret-i [59] nikâh umûr-ı tabî'iyeden olur.¹⁸³ Târîh-i tabî'iyyenin nev-'î Âdem faslında beyân olunduğu vecihle kesret-i nikâh rû-yı zemînde mevcûd olan kâffe-i akvâm beyninde cârî olduğu gibi akvâm-ı vahşiyede bile vâki' idi. Lâkin (Peltun) [=Pelloutier] ve sâ'ir ba'zı müellifîn bu bâbdaki tahkikatlarını daha ilerü götürerek ecdâdımız olan (Ğuluva) [=Celtses ou Gaulois] ve (Cermân)¹⁸⁴ [=Germanie] kabîleleriyle ba'zı milletler beynlerinde vahdet-i nikâh daha ma'kûl idiyse de eski Atinalılar müte'addid zevce almaya kânûnen me'zûn ve belki mecbûr olub hattâ Sokrat'ın bile iki karı aldığı meşhûrdur. Fakat Sokrat gibi bir hakîm-i dânâ'ya bunu kabûl ve tecvîz çok görülüyor.

[Garazlı Söz]¹⁸⁵

Akvâm-ı mütemeddineden olmayan Almanyalılar vahdet-i nikâh tarafıslı olduklarını (Tast) [=Tacite] nâm müellif beyân ve bununla berâber beyzâde ve zenginlerinin yine müte'addid zevce aldıklarını isbât eylemiştir. Şu tafsîlatdan benî Âdem'in [60] ibtidâ-yı hilkatten berü müte'addid zevce almak 'âdetleri olduğuna dâir (Aristo) ve (Tiufilyus) [=Theophilus Alethaeus] nâm hakîmlerin beyân ve iddi'alarının sıdkı anlaşıldığı gibi te'lîfi (Veryanius Piarius) [=Pierius Valerianus] ism-i

183 Edhem Pertev Paşa dipnotta şu nota yer vermiştir: Vücûdun za'f u kuvvetinin tevellüdât üzerine bu vecihle te'sîri tab'an pek de musaddak değildir.

184 Y: Herman.

185 "Garezli söz" ifadesi maddenin aslında geçmemektedir. Muhtemelen müellif ansiklopedide Almanlar'ın barbar kavimler arasında zikredilmesine dikkat çekmek istemiştir.

mefrûzuna isnâd olarak 1682 târîhinde Londra'da tab' olunan kitâbın bir faslında¹⁸⁶ kesret-i nikâh 'âdeti kutb-ı şimâlî buzları içinde meskûn (Eskimo) ve (Kamçatka) [=Kamtschadales] kabâili beyninde dahi cârî olduğu beyân olunmuştur. Vahdet-i nikâh ise yalnız Avrupa'nın akvâm-ı mütemeddinesiyle Amerika ve sâir ekâlîme hicret etmiş olan muhâcirîn-i Efrenc beyninde müttehaz olduğu gibi Hristiyân mezhebi dahi bu 'âdeti ve kânûnu te'yîd eylemekde olduğundan böyle bir 'afîf mezheb bundan dolayı ekâlîm-i hârrede dûçâr-ı müşkilât olarak münteşir olamamaktadır. Avrupa'nın vahdet-i nikâh 'âdeti dîn-i Nasrâniyyete mebnî olup medeniyyeti ise yakın zemânlarda bed' eylemiştir. Bu takdirce mezheb-i Nasrâniyyet ancak soğuk mahallere mahsûs ve münhasır olup kalur. Zîrâ buralarda [61] olan zükûrun kuvve-i şehvâniyyelerinde şiddet ve galebe yokdu. Dîn-i İslâm'ı kesret-i nikâhı mücâz tutarak Cennette bile şûr-engîz hûrîler va'z eylediğinden ekâlîm-i hârrede bu dîn kolaylık ile esâs-gîr olmuş ve olmakda bulunmuştur.

(Dala Âma) [=Dalay Lama] ve (Şamanizm) mezhebi ki kutb-ı şimâlî ve Sibiryahâhîsi bu mezheble mütedeyyindirler. Efrâd-ı ümmetini kesret-i nikâhdan men' etmez. Ve hattâ nihâyet-i kutba varınca mümted olan (Şâmân) ve (Samuid) [=Samoles] ve (Osyatik) [=Ostiaques] milletlerinin papazları besleyebildikleri kadar karı alabiliyor.¹⁸⁷

İşte (Voltir) [=Voltaire] ve (Monteskiyu) [=Montesquieu] ve (*Kāmûs-ı Babs ve Tekellüm*) müelliflerinin kesret-i nikâh hakkındaki kavilleri vech-i meşrûh üzere te'addüd-i nikâhı te'vîl yolunda olarak her-çend mumâ ileyhim tetimme-i kelâmlarında dâhil buldukları mezheb ve 'âdâtın tervîci yolunda ba'zı i'tibârât dermeyân eylemişler ise de siyâk-ı kelâmlarından evvelâ esâs-ı i'tikâd ve 'âdâtlarına ve sâniyen hey'et-i ictimâ'iyyelerinde kadınların bulunduğu mevki'-i nezâkete ri'âyet manaları [62] tefehhüm olunmaktadır. Hattâ bu bâbda serd ü îrad eyledikleri esbâb ve edillenin hemânki cümlesi muhayyelât-i şî'riyye kabîlinden olduğu tetkik eden ashâb-ı nazar 'indlerinde bi'l-bedâhe sâbit olur. Ma'lûm ola ki her kavim kendü beynlerinde pezîrâ-yı rüsûh olan 'âdât ve i'tikâdâtının tab'an tarafdârı olup nazar u istidâl ile bu i'tilâf u i'tiyâdın nüfûzu¹⁸⁸ altından kolaylıkla silkinip çıkamaz. İşte bu "كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ"¹⁸⁹ sırrıdır ki hukemâ-yı 'ulemâ-yı mütekellimîne "Hüsün ve

186 *Polygamia triumphatrix*, Londini, 1682, 40.

187 "Polygamie", *Nouveau dictionnaire de la conversation*, Bruxelles, A la Librairie Historique – Artistique, 1844, 22/111-112.

188 Y: nüfus.

189 "Her bir grup kendi katındaki ile sevinip şırmarmaktadır." (Rum, 30/32)

kubah şer'îdir. 'Aklî değildir.' kelâm-ı müstağrebü'l-me'alini tekellüm etdirmiştir. Çünkü nekâyis-i ağrâz ve 'âdâtdan sâlim bir 'akl-ı kâmil tasavvur olunamaz ki temyîz-i hakâik âna tefvîz oluna. Bu ma'nâyı oldukça zevk-i selîm ashâbına tattırmak için ez-cümle milel ü ümemin et'ime ve elhân husûslarında görülen tehalûf ü tebâyün-i mizâclarını ihtâr ve ityân ve bu hâle göre fark ve temyîzi rütbe-i iştibâh u işkâlde kalan bâ'zı hakikatlerin meydân-ı sübûta getirilmesine öteden berü ma'lûm ve müsellemler olan bir tarîk-i [63] isâbeti dahi 'arz u beyân eylerim. Şöyle ki: Eşhâs-ı müte'addide beyinlerinde cihet-i rüchânı muhtelif fih olan husûslardan kangısı müreccah olduğuna dâir re'y-i sahîh almak için, mütehâlifinden her birine kendü müdde'âsını birinci derecede müsib 'ad eylemek üzere mertebe-i sâniyede kangı vecih müreccah olduğu söyletdirilip bu tarz ile cem' olunan ârânın ekseriyetine bakıldığı gibi hak sâbit olur. İmdi bu mes'eledede dahi akvâm veya edyânı bu eşhâs ve (poligami ve bîgami) kesret-i nikâh ve (monogami) vahdet-i nikâh ve (poliandri) te'addüd-i zevc mesâ'ilini mevâdd-i münâza' fihâ ve akvâm veya edyânın bu bâblardaki zehâbları re'yleri makâmında tutarak muvâzene olunduğu hâlde hakikat-i kaziyeye hakkıyla bilinir.

Tenbîh

Eyyühe'l-müslimîn! Kavâ'id-i mebsûta, ittibâ'-ı ahkâmıyla mazhar-i sa'âdet-i sermedî olduğunuz şer'-i şerîf-i hikmet-redîfe mutâbık olduğundan sizce 'akl ve nakl birleşip 'amel ve ittibâ'la istifâdeden gayrı bir şey kalmaz.

[64] Her-çend ruhsat-ı şer'-i şerîf dört nikâhla bu risâledeki ruhsat-ı tabî'iyeye-i 'âmmeyi tahdîd iylemiş ise de burası 'adlden 'udûl olunmamak için iktidarca vasat-i mütenâsib gözetilmek hikmetine mebnîdir. Ve hattâ cevârîde hadd u hasr olmadığı bu dakikayı te'yîd ider. Çünkü bî-şüphe cevârînin kesreti servet ü iktidârın vüs'atiyle olur. Fakat bu ruhsat-ı ilâhînin hikmeti tenâsül ve tekessür olduğunu ve iskât-ı cenîne bâ'is âdem'in şer'an nısf-ı diyet itâsına mecbûriyyetine bakılırsa bu fi'l-i kabîhde katilden ma'dûd idüğünü pîş-i nazar-ı itibâra alarak ve min-ba'd 'umûmen hânedânınızda bu makûle katl-i evlâd gibi evzâ'-ı vahşiyâneye fürce-i vukû' vermeyerek hemân şerî'at'ın bu ruhsatından temettü' birle murâd ve maksada yani mütesebbib olduğunuz hey'et-i içtimâ'iyeye-i İslâmiyye'nin teksîrine hizmet ederek îfâ-yı şükr ü mahmedet ve 'aksiyle gazabullâh'a mazhariyetten ittikâvü mübâ'adet edin.

Vallâhu'l-muvaffiku'l-mürşid

Kaynakça

- Abdülhalim Memduh. *Târih-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*. İstanbul: Ohannes Ferîd (1306/1888-9).
- Ahmet Mithat Efendi. *Avrupa Adab-ı Muâşeret-i Yahut Alafranga*. haz. Fazıl Gökçek. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Arms, Kate. "Polygamy in Münster". *Starr King School's Unitarian Universalist History class*. Erişim Mart 2014.
- <https://www.sksm.edu/wp-content/uploads/2014/03/polygamy.pdf>
- Arslan, Çetin. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Türk Romanında Çok Eşlilik ve Aldatma*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018.
- Banarlı, Nihat Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. 2. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Behar, Cem -Alan Duben. *İstanbul Hâneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Mûsâ el-Husrevçirdî el-Horâsânî, Ebû Bekr. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. Abdül-mu'tî Emîn Kal'acî. 10. Cilt. Kahire: Dâru'l-vefâ, 1411/1991.
- Blum, Carol. *Strength in Numbers Population, Reproduction, and Power in Eighteenth-Century France*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2002.
- Bursalı Mehmet Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 1. Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, (1333/1914-5).
- Çonoğlu, Sâlim. "Ahmet Mithat'ın Letaif-i Rivayat Adlı Eserinde Kadın". *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 723 (Mart 2012) 221-242.
- Demîrî, Kemâlüddîn Ebî'l-Beka Muhammed b. Mûsâ b. İsâ, *en-Necmü'l-vehbâc fî şerbi'l-Minhâc*. 7. Cilt. Dâru'l-Minhâc, 1425/2004.
- Dinç, Emine Nurefşan. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Kadının Toplumsal Hak ve Hürriyetlerine Bakışları*. İstanbul: y.y., 2013.
- Dunn, Peter M. "Thomas Malthus (1766-1834): population growth and birth control". *Disease in Childhood - Fetal and Neonatal Edition* 78/1 (January 1998), 76-77.
- Ebuzziyâ Tefvik. *Nümûne-i Edebiyyât*. İstanbul: Mihrân Matbaası, (1296/1878-9).
- Edhem Pertev Paşa. *İtlâku'l-efkâr fî akdi'l-ebkâr*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, 2. Basım, (1304/1886-7).
- Edhem Pertev Paşa. *İtlâku'l-efkâr fî akdi'l-ebkâr*. Ali Rıza Efendi Matbaası, 1. Basım, 1285/1869.
- Fâik Reşâd. *Eslâf, Osmanlı 'Ulemâ Üdebâ Şüerâsının Mütekaddimîni Terâcim-i Ahvâliyle Müntebebat-ı Âsârını Hâvî Tezkire*. 1. Cilt. İstanbul: Asır Kütüphanesi, (1311/1893-4).
- Faulkner, John Alfred. "Luther And The Bigamous Marriage Of Philip Of Hesse". *The American Journal of Theology* 17/2 (Apr., 1913), 206-231.
- Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî. *Fusûlü'l-bedâi' fî usûli's-şerâi'*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâ'îl. 2. Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1971.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *İçtimaiyat Hukuk Sosyolojisi*. 3. Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Namık Kemal ve Nüfus Meselesi". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2/1 (1940-1941), 105-121.

Dinç, Edhem Pertev Paşa'nın Birden Fazla Kadınla Evlilik Meselesini Müdâfaa Maksudıyla Kaleme Aldığı *İtlâku'l-efkâr fi akdi'l-ebkâr* İsimli Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 2. Cilt. Beyrût: Dârü'l-ma'rifê, ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Meâricü'l-Kuds fi medârici ma'rifeti'n-nesl*. Windsor: Müessesetu Hindâvî, 2019.
- Gövsâ, İbrahim Alaaddin. *Türk Meşburları Ansiklopedisi*. İstanbul: Yedigün Neşriyat, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz Âbidîn ed-Dımeşkî el-Hanefî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 3. Cilt. Beyrût: Dâru'l-fıkr, 2. Basım, 1412/1992.
- İbn Kudâme, Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî el-Cemmâilî el-Hanbelî Ebu'l-ferec, Şemsüddîn. *eş-Şerbu'l-kebîr 'alâ meti'l-Mugni'*. 7. Cilt. Dâru'l-kitabi'l-Arabî li'n-neşr ve't-tevzî, ts.
- İbn Muflih, Muhammed İbn Muflih b. Muhammed İbn Müferric Ebû Abdillâh Şemsüddîn el-Makdisî er-Râmînî sümme's-Sâlihî el-Hanbelî. *Kitâbu'l-fürû' ve meahu Tashîbu'l-fürû' li-Alâuddîn Ali b. Selmân el-Merdâvî*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 8. Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1424/2003.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Ma'rûf bi-bni Nüceym el-Mısrî. *el-Babru'r-râik şerbu Kenzu'd-dekâik*. (*Tekmiletü'l-Babri'r-râik* li-Muhammed b. Huseyn b. Ali et-Tûrî el-Hanefî el-Kâdirî ve *Minbatü'l-Hâlık* li-bni Âbidîn ile birlikte). 3. Cilt. Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî eş-Şehir bi-bni Rüşd el-Hafîd. *Bidâyetü'l-müctebid ve nihâyetü'l-muktasid*. thk. Cemâlüddîn el-Alevî. 3. Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Fetbü'l-kadîr*. 3. Cilt. Dâru'l-fıkr, ts.
- İbnü'n-Nakîb, Ahmed b. Lu'lu' b. Abdillâh er-Rûmî Ebü'l-Abbas Şihabuddin eş-Şâfî. *Umdetü's-sâlik ve uddetü'n-nâsik*. nşr. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî. 1. Cilt. Katar: eş-Şuûnü'd-dîniyye, 1982.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. 7. Cilt, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970.
- Fâtıma Âliye, Mahmûd Esad. *Teaddüd-i Zevcât Zeyl*. Kostantiniye: Tâhir Bey Matbaası, 1316.
- Kaplan, Mehmed. *Namık Kemal Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebî Bekr b. Mes'ûd el-Hanefî. *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi'i-şerâi'*. thk. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, 3. Cilt. Beyrût-Lübân: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2002.
- Kelvezânî, Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen, Ebu'l-Hattâb, *el-Hidâye alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî*. thk. Abdüllatîf Hemîm-Mâhir Yâsîn el-Fahl. Müessesetu Ğarrâs li'n-neşr ve't-tevzî, 1425/2004.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ablâk-ı Alâî*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007
- Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları. 2014.
- Lahmî, Ali b. Muhammed er-Rab'î Ebu'l-Hasen. *et-Tabsira*. thk. Ahmed Abdülkerim Necîb. 5. Cilt. Katar: Vizâretü'l-evkaf ve's-suûnu'l-İslâmî, 1432/2011.
- Leyser, Johan. *Polygamia triumphatrix*. Londini, 1682.
- Mahmûd Esad. *Teaddüd-i Zevcât*. Kostantiniye: Tâhir Bey Matbaası, 1311.
- Mehmet Tefvik. *Kafile-i Şuara*. Hazırlayanlar: Fatma Sabiha Kutlar Oğuz, Hanife Koncu, Müjgan Çakır. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017.
- Merdâvî, Alâuddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman ed-Dımeşkî es-Sâlihî el-Hanbelî. *el-İnsâf fi ma'rifeti'r-râcib mine'l-bilâf*. 6. Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ't-türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, [ts.].

- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali eş-Şehîr, *Dürerü'l-hükkâm şerbu Ğurerü'l-abkâm* (Şürünbülâlî Hâşiyesi ile birlikte). 1. Cilt. Kahire: Dâru İhyâ'î'l-kütübi'l-arabiyye, ts.
- Montesquieu, Charles de Secondat de. http://archives.ecole-alsacienne.org/CDI/pdf/1400/14104_MONT.pdf
- Montesquieu, *De l'esprit des lois*, (*Œuvres de monsieur de Montesquieu* içinde), éd. Nourse, (1772).
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî. *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müftîn*. thk. Zühayr eş-Şâviş. 7. Cilt. Beyrût-Dımaşk-Ammân: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1412/1991.
- Okay, M. Orhan. "Pertev Edhem Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/420-421. İstanbul: TDV Yay, 1994.
- Oktay, Ayşe Sıdika. *Kınalızâde Ali Efendi ve Ablâk-ı Alâî*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- Özön, Mustafa Nihat. *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- Öztürk, Sait. "Osmanlı'da Çok Evlilik". *Yeni Türkiye Dergisi, Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. 10/375-384. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Öztürk, Yaşar Cihad, İran Mektupları "Algılamalar Üzerine Bir Deneme", https://www.academia.edu/39888815/İran_Mektupları_Algılamalar_Üzerine_Bir_Deneme_Yaşar_Cihad_Öztürk
- Öztürk, Zeliha. "Ahmet Mithat Efendi'nin Paris'te Bir Türk Adli Romanında Oryentalist ve Oksidentalizmler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/48 (Şubat 2017), 99-105.
- Özgül, Metin Kayahan. *Türk Edebiyatında Siyâsî Rüyâlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, [ts.].
- "Polygamie", *Nouveau dictionnaire de la conversation*, A la Librairie Historique – Artistique, 22, 109-112. Bruxelles, 1844
- Recâzâde Mahmûd Ekrem. *Kudemâdan Birkaç Şair*. Kostantiniye: Matbaa-ı Ebuzziyâ, (1305/1887-8).
- İsmail Habip [Sevük]. *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, (1340/1921-2).
- Şemseddin Sâmi. *Kâmusu'l-a'lâm*. 2. Cilt. İstanbul: Mehrân Matbaası, (1306/1888-9).
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Mısırî. *Muğni'l-mubtâc ilâ ma'rifeti elfâzi'l-Minhâc*. thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Muhammed Bekr İsmâil. 3. Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1427/2006.
- Turan, Namık Sinan. "Modernleşme Olgusunun Osmanlı Toplum Yaşamına Yansımaları ve Ta'addüd-i Zevcat (Çokeşlilik) Sorunu". *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 7 (Ekim 2015), 117-152.
- Tûsî, Hâce Nâsiruddîn. *Ablâk-ı Nâsirî*. terc. Muhammed Sâdık Fazlullâh. Beyrût-Lübân: Dâru'l-hâdî, 1429/2008.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. 2. Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Volf, William. "Mormon Polygamy in the Nineteenth Century: The Practice of "The Principle" in Reality". *Nebraska Anthropologist* 15/126 (1999), 39-48.
- Voltaire, M. De. "Femme". *Dictionnaire philosophique III*, ed. Garnier. 19/99-104. Paris: 1979.
- Yargı, Mehmet Ali. "Nikahın Asıl Maksudı ve Geçerliliğine Etkisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XX/2 (2020), 605-650.

Edhem Pertev Pasha's Work Entitled *Itlāku'l-efkār fī akdi'l-ebkār* that He Wrote to Defend Polygamy (Transcription and Evaluation)

Assist Prof. Emine Nurefşan DİNÇ

Edhem Pertev Pasha was a statesman who served in senior civil services and was involved in the Bâb-ı Âlî ricâli (administrators at the highest level of state administration) in the Ottoman Empire. He also takes an important place in the History of Turkish Literature with his verse and prose translations of the philosophers such as Rosseau and Hugo and copyright works.

Edhem Pertev Pasha wrote *Itlāku'l-efkār fī akdi'l-ebkār*, one of his most important copyright works, to defend polygamy against the Europeans and the advocates of the European ideas. In the sources, it was reported that this work was one of the first social works in the Ottoman Empire and attracted significant attention in the period it was written.

In the work, there is a part entitled *Maksad* after *Dībace* and *Mukaddime*. *Maksad* contains the questions and objections to polygamy and the author's responses to them. Following this part, the translation of the item "Femme" in Voltaire's work entitled *Dictionnaire philosophique*, the translation of the part in which Montesquieu discussed polygamy in his work entitled *De l'esprit des lois*, and the translation of the item "Polygamy" in the encyclopedia entitled *Nouveau dictionnaire de la* are included, respectively. The last part of the work includes the section entitled *Tenbīh*.

Edhem Pertev Pasha wrote this work based on the idea that polygamy was natural. Another important idea on which he based his work was the idea that marriage was entirely based on population.

In particular, the effect of the discussions that took place in 18th-century *Europe*, especially in France, is clearly visible in these views of him. Due to the gradual decrease in the population in France during this period, the issues related to pop-

ulation were addressed by many authors and philosophers with great care. In this *period* during the natalism movement, which is based on the idea that the population is economic, military, and political power, was effective, philosophers put forward various ideas about how this issue should be resolved. In this context, polygamy was one of the issues that came to the fore. Some authors, who believed that the purpose of marriage was just to increase the population, claimed that polygamy would be the solution to the decrease in population on the grounds that it would increase the birth rate. In general, the main starting point of these authors was the idea that such marriages were natural. In this period, there were also authors who provided evidence from holy scriptures to legitimize polygamy. However, these philosophers faced great opposition from a wide range of people, including the authors who advocated traditional Christian marriage. The authors who opposed polygamy mostly used the argument that the ratio of men and women in the population was equal or close to equal. On the other hand, the philosophers who rejected polygamy also justified that marriage should be established based on equality and that polygamy would lead to various problems.

It is understood that the author was well aware of the discussions between these two groups because his evidence in favor of polygamy was significantly parallel with the evidence of the philosophers who defended polygamy in the 18th century. On the other hand, in his work, the author also responded to the arguments put forward by the philosophers who rejected polygamy in the relevant period.

Although some effects of the statements and views in fiqh, Sufism and moral books are visible in the explanations of the author, his justification and approach to the issue differ in some respects. In his work, the author addressed polygamy as a completely natural issue and made explanations accordingly until the part *Tenbīh*, in which he indicated that Islam was in full compliance with natural laws, and he did not make any reference to Islam until this part. In these works, polygamy was mostly addressed as a religious issue. His preference for addressing polygamy in terms of naturalness can be explained by the effect of philosophical thought in the West on him. Nevertheless, it can be considered that the search for a common ground with the target group of the work also played a role in this preference. On the other hand, in these works, it is also emphasized that the continuation of the generation is the purpose of marriage. However, the purpose of marriage was not completely made unique to the increase in generation, and other purposes were also mentioned in these works. Another important difference is that the issue of mar-

rying a woman in case of concern that justice could not be achieved in accordance with verse 3 of Surah An-Nisa was focused in these works. However, the author never mentioned this issue. In the part entitled Tenbīh, the author did not touch on the condition of justice while calling on Muslims for polygamy. It is understood that the fact that the author considered polygamy as a solution to the gradual decrease in population in the Ottoman Empire affected the fact that he insistently asked Muslims to marry more than one woman, and in this way, they would serve the increase of Muslims. The reason for this is that, in the period during which the work was written, the state faced a serious problem of population decline due to reasons such as wars, epidemics, and insufficient development of health services.

İtlāk'ul-efkār fī akdi'l-ebkār was probably the first work which was written independently to defend polygamy in the Ottoman Empire. This work was also effective on the subsequent works written on the same issue. Furthermore, this work is also very important in terms of shedding light on the intellectual life of the Tanzimat period.

Keywords: Edhem Pertev Pasha, Polygamy, Monogamy, Populationism, Tanzimat Period